

Diecezja kamieniecka w świetle schematyzmu na 1831 rok (2). Dekanaty, parafie, zakony, kościoły i klasztory

ks. Jan Szczepaniak

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II
W KRAKOWIE

ORCID: 0000-0001-5365-8146

ABSTRACT

**Kamieniec dioceses in the light of schematism for 1831 (2).
Decanates, parishes, orders, churches and monasteries**

The presented text is an article describing the administrative structure of the Kamieniec diocese in the light of the schematics published for 1831. It is part of a project aimed at describing the state of the diocese in Russia before the November Uprising, which accelerated the actions of the Russian authorities to limit the activities of the Catholic Church. The text describes the boundaries of the diocese, deanery, parishes, male and female monasteries functioning in the diocese, and the churches functioning at that time. Following the decision of the authorities recognized by the Holy See, the diocese, which was reactivated in 1798, with the capital of Kamieniec Podolski, covered the area of the Podolia governorate. After the occupation of Bessarabia by Russia, its territory was subordinated to the authority of the bishop of Kamieniec (this was the case until the concordat concluded with the Holy See in 1847). In 1798 the diocese was divided into 8 deaneries, and until 1811 their number increased to 10. In the fall of 1830, there were 102 parishes in the diocese (97 in the Podolia province and 5 in Bessarabia). The diocesan clergy ran pastoral ministry and

administered a benefice in 80 parishes, religious in 22. There were 29 monasteries and religious houses, 26 male orders and congregations and 3 female orders and congregations.

KEY WORDS: Mogilev metropolis, Kamieniec Podolski diocese, diocesan clergy in Russia, orders in Russia, Podolia, Podolia province, Kamieniec Podolski

SŁOWA KLUCZOWE: metropolia mohyłowska, diecezja kamieniecka, duchowieństwo diecezjalne w Rosji, zakony w Rosji, Podole, gubernia podolska, Kamieniec Podolski

W poprzednim numerze pisma opublikowano edycję źródłową schematyzmu diecezji kamienieckiej na 1831 r. Zapowiedziano również, że celem inicjatywy podjętej przez środowisko związane z czasopismem „Textus et Studia” będzie krytyczne wydanie schematyzmów wszystkich diecezji metropolii mohylowskiej, tak by można było opisać stan Kościoła w Rosji w przededniu wybuchu powstania listopadowego, które stało się pretekstem do przyspieszenia działań rusyfikacyjnych zachodnich guberni Rosji i ograniczenia wpływu Kościoła katolickiego na ich mieszkańców. W poprzednim tekście opisano również zasady wydania i opracowania schematyzmów. Obecnie oddajemy do rąk czytelników kolejny tekst, który omawia organizację diecezji kamienieckiej na podstawie katalogu przygotowanego do druku jesienią 1830 r. Trzy lata temu wydano katalog diecezji kamienieckiej ok. 1830 r. przygotowany w zasadniczej części na podstawie protokołów wizytacji generalnej przeprowadzonej na życzenie metropolity mohylowskiego oraz protokołów wizytacji dziekańskich¹. W 2015 r. ukazał się także artykuł poświęcony organizacji diecezji kamienieckiej ok. 1830 r. napisany również na podstawie protokołów wizytacyjnych². Prezentowany jednak obecnie tekst nie jest powtórzeniem poprzednich, ale nowym opracowaniem, zmieniającym i uzupełniającym poprzednie ustalenia w oparciu o nowe źródła oraz nowo przeczytane i poddane analizie informacje z protokołów wizytacyjnych.

¹ J. Szczepaniak, *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r.*, t. 1: *Katalog kościołów i kaplic oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego*, Kraków 2019.

² Idem, *Diecezja kamieniecka ok. 1830 roku – parafie i dekanaty, kościoły i kaplice*, „*Analecta Cracoviensia*” 2015, 47, s. 151–180.

3 W. Abraham, *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w r. 1661*, t. 1, Lwów 1912, s. 12–13; J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1983, 30, z. 4, s. 75–78; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu* [w:] *Kościół chrześcijański na Podolu*, T.M. Trajdos (red.), Warszawa 2015, s. 70–71.

4 T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386–1434)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, 141, z. 2, s. 331–332; *Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka (oprac.), A. Gąsiorowski (red.), Kórnik 1998, s. 16–18.

Istotnym elementem niniejszego tekstu jest wykaz kościołów i klasztorów istniejących wówczas na Podolu. Konieczność przygotowania tego tekstu wynikała także z założeń, jakie ustalono dla wszystkich schematyzmów diecezji katolickich w Rosji wydanych na rok 1831 lub 1832. Do dokonania opisu Kościoła w Rosji w świetle schematyzmów konieczne jest bowiem jednolite opracowanie katalogów poszczególnych diecezji.

Granice diecezji

Utworzenie katolickiej diecezji na Podolu związane było z pojawieniem się na tych ziemiach katolickich kolonistów narodowości polskiej i niemieckiej oraz przejściem na katolicyzm władających księstwem książąt Koriatowiczów, braci: Jerzego, Aleksandra, Borysa i Konstantego. Ostatni z nich poprosił papieża Urbana VI o erygowanie w Kamieńcu Podolskim biskupstwa dla licznych wiernych „pozbawionych pasterza”. Papież wydelegował do przeprowadzenia procesu kanonicznego, poprzedzającego erekcję diecezji, kard. Dymitra, arcybiskupa Ostrzyhomia, oraz Walentyna Alsániego, biskupa Pięciokościołów (Pecz), o czym informowało pismo datowane przez historyków na lata 1379–1384. Ponieważ nie zachowały się dokumenty procesu oraz erekcji diecezji, powszechnie sądzi się, że w tym przedziale czasowym, najpóźniej w roku śmierci kardynała Dymitra, czyli w 1386 r., założono w Kamieńcu Podolskim biskupstwo. Stało się to jeszcze przed ostateczną inkorporacją Podola do Królestwa Polskiego³.

Do ok. 1436 r. diecezja obejmowała całe Podole, zarówno zachodnie, jak i wschodnie, choć w tej drugiej części funkcjonowała tylko jedna parafia w Braclawiu, założona przed 1430 r. z fundacji księcia Witolda. Po wcieleniu Braclawszczyzny, zwanej później Podolem ukraińskim, do Wielkiego Księstwa Litewskiego granice diecezji ograniczono do utworzonego w 1434 r. województwa podolskiego⁴. Ze względu na słabe zaludnienie i związaną z tym

niezbyt rozwiniętą sieć parafialną granica pomiędzy archidiecezją lwowską a diecezją długo nie była ustalona. Na przełomie XVI i XVII w. arcybiskup lwowski przejął władzę nad granicznymi parafiami w Kopyczyńcach i Tłustym, erygowanymi jako jednostki diecezji kamienieckiej (ostatnia z tych parafii aż do końca XVII w. zmieniała swą przynależność diecezjalną). Ulegała też zmianie granica południowa diecezji. W połowie XVI w., po upadku diecezji w Serecie, biskup kamieniecki przejął jurysdykcję nad funkcjonującymi parafiami w Mołdawii. Pełnił ją jednak tylko przez kilka dziesięcioleci⁵.

Ojciec Jan Mucha OFMConv był zdania, że po raz pierwszy linearne granice diecezji określił bp Stefan Bogusław Rupniewski w czasie generalnej wizytacji diecezji w 1717 r. W jej trakcie odwiedził funkcjonujące parafie w powiatach latyczowskim, kamienieckim i czerwono grodzkim, wchodzących w skład województwa podolskiego. Granicę wschodnią, oddzielającą diecezję kamieniecką od oficjaluatu braclawskiego należącego do diecezji łucko-brzeskiej, tworzyły parafie w Chmielniku, Meżyrowie, Szarogrodzie, Czerniejowcach i Mohylowie. Na południu diecezję kamieniecką od diecezji bakowskiej oddzielała rzeka Dniestr. Granicę z archidiecezją lwowską tworzyły parafie: Gródek, Czerwonogród, Jazłowiec, Sidorów i Husiatyń. Północna granica diecezji biegła wzdłuż linii wyznaczonej przez parafie: Czarny Ostrów, Mikołajów, Międzybóż, Stara Sieniawa i Ułanów⁶.

Po pierwszym rozbiórce poza granicami Rzeczypospolitej pozostało dziesięć parafii, które zostały przyłączone do Austrii. Nie utworzono dla nich oddzielnego oficjaluatu generalnego, ponieważ ordynariusz kamieniecki bp Adam Stanisław Krasiński rezydował po galicyjskiej stronie granicy, bezpośrednio zarządzając tymi parafiami. Sytuacja zmieniła się dopiero na początku 1782 r. Cesarz Józef II Habsburg, od 1780 r. panujący samodzielnie w krajach habsburskich (po śmierci matki, cesarzowej Marii Teresy), nakazał przeprowadzenie reorganizacji administracji kościelnej w Galicji, by przystosować ją do

5 J. Mucha, *op.cit.*, s. 80–82.

6 *Ibidem*, s. 82.

7 B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 158.

8 J. Mucha, *op.cit.*, s. 83.

9 *Объ учрежденій для Римскаго исповѣданія въ Губерніяхъ: Минской, Волынской, Подольской, Брацлавской и Вознесенской двухъ Епархій, под наименованіемъ Пинской и Латишевской, 6 IX 1795 г. (№ 17.379) [w:] Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 23: Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 761–762; B. Kumor, *op.cit.*, s. 193.*

państwowych granic. Na podstawie dekretu z 13 marca 1782 r. arcybiskup lwowski Ferdynand Kicki miał przejąć władzę kościelną nad parafiami należącymi do diecezji kamienieckiej. Ponieważ ordynariusz kamieniecki nadal przebywał w granicach Galicji, dwór wiedeński cofnął tę decyzję i dekretem z 25 lipca 1783 r. zezwolił mu przejąć jurysdykcję nad dziesięcioma parafiami w rejonie Jazłowca⁷. W czasie reorganizacji archidiecezji lwowskiej przeprowadzonej w 1786 r. przez władze austriackiej zmieniono przebieg granicy pomiędzy archidiecezją lwowską a diecezją kamieniecką. Do diecezji kamienieckiej włączono parafię Czortków jako rekompensatę za wcielone do archidiecezji lwowskiej parafie Tarnoruda i Husiatyn. Stolica Apostolska nie zaaprobowwała tych zmian⁸.

W wyniku drugiego rozbioru Polski terytorium diecezji kamienieckiej zostało w 1793 r. włączone do Cesarstwa Rosyjskiego. Przez dwa lata dwór petersburski zachował *status quo* granic. W efekcie polityki zmian administracyjnych mających przyspieszyć integrację zajętych ziem z Rosją oraz zmienić odziedziczony po Rzeczypospolitej ustrój administracyjny i prawny, Katarzyna II decyzją z 6 (17) września 1795 r. dokonała nowego podziału administracyjnego Kościoła katolickiego obydwu obrządków w Rosji. W przypadku Kościoła obrządku łacińskiego zniosła wszystkie diecezje, z wyjątkiem żmudzkiej. Terytorium diecezji kamienieckiej włączyła do utworzonej wówczas diecezji łyczowskiej, obejmującej także część parafii z dawnych diecezji łuckiej i kijowskiej. Ukaz carskiej podporządkowywał biskupowi łyczowskiemu parafie łacińskie i klasztory leżące w namiestnictwach podolskim, braclawskim i wozniesieńskim⁹.

Po śmierci Katarzyny II (17 listopada 1796) jej następca Paweł I zmienił politykę prowadzoną wobec katolików. W 1797 r. podjął rozmowy ze Stolicą Apostolską w celu ułożenia na nowo relacji pomiędzy dworem petersburskim a rzymskim. Pertraktacje prowadził ostatni nuncjusz apostolski w Polsce Wawrzyniec Litta, który przybył na dwór carski z końcem 1796 r. Po długich i trudnych

pertraktacjach cesarz Paweł I wyraził zgodę na nowy podział administracyjny, nawiązujący do dawnego, zniesionego przez Katarzynę II¹⁰. Uczynił to dwoma ukazami podpisanymi 28 kwietnia (9 maja) 1798 r. dotyczącymi struktury administracyjnej Kościoła katolickiego osobno dla obrządku łacińskiego¹¹ oraz greckounickiego¹². Zgodnie z rozporządzeniem carskim diecezja kamieniecka miała obejmować terytorium guberni podolskiej. Potwierdził to dekret *Summus Pontifex* podpisany 8 sierpnia 1798 r. przez Wawrzyńca Littę. Diecezja w nowych granicach straciła parafie leżące w Galicji, zyskała natomiast 38 z oficjaluatu braclawskiego należącego wcześniej do diecezji łucko-brzeskiej¹³.

Dziesięć wspomnianych wyżej parafii znajdujących się w Galicji, w rejonie Jazłowca, na mocy delegacji biskupa kamienieckiego z 1800 r. było zarządzanych przez metropolitę lwowskiego. Stan taki trwał do 1809 r., do podpisania pokoju w Schönbrunn kończącego wojnę Francji z państwami V koalicji antyfrancuskiej. Na mocy traktatu pokojowego Rosja zajęła okręg tarnopolski. Władzę kościelną nad mieszkającymi tam katolikami przejął za zgodą cara metropolita mohylowski Stanisław Sierstrzeńcewicz, a następnie przekazał ją ordynariuszom diecezji łuckiej i żytomierskiej oraz kamienieckiej (nad formalnie należącymi do diecezji dziesięć parafiami). To tymczasowe rozwiązanie przetrwało do 1815 r., do zmian granic przeprowadzonych na kongresie wiedeńskim. Jurysdykcja nad parafiami okręgu tarnopolskiego wróciła do arcybiskupa lwowskiego. Stało się to na mocy delegacji wystawionej w 1816 r. przez bp. Franciszka Borgiasza Mackiewicza metropolicie lwowskiemu Andrzejowi Ankwiczowi. Stała zmiana przynależności diecezjalnej tych parafii nastąpiła trzy lata później. Papież Pius VII na prośbę dworu wiedeńskiego 17 sierpnia 1819 r. dokonał kanonicznej inkorporacji tego terytorium do archidiecezji lwowskiej (bulla *Inter multiplices*)¹⁴.

Zgodnie z umową zawartą pomiędzy Stolicą Apostolską a Rosją na mocy wspomnianych wyżej zarządzeń

10 A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. 1, Kraków 1928, s. 27–28.

11 *О бытіи въ Россіи для исповѣдающихъ Римскую вѣру шести Діоцезіямъ; о содержаніи Архієпископа, Епископовъ и при нихъ Суффрагановъ и Оффиціаловъ Генеральныхъ; о переносѣ на апелляцію дѣлъ изъ Консисторій; о зависимости чиновъ и должностей церковныхъ, а также Семинарій и школъ отъ Архіереевъ; о запрещеніи принимать или помѣщать Иностранныхъ Духовныхъ; о именованіи Архієпископа Могилевскаго Митрополитомъ; о пребываніи его и о неимѣніи ему сношеній съ Иностранными землями, безъ дозволенія Верховной власти, 28 IV 1798 (№ 18.504) [w:] *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года*, vol. 25: 1798–1799, Санкт Петербургъ 1830, s. 222–224.*

12 *Ibidem*.

13 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, 20, s. 289–290.

14 *Idem*, *Ustrój i organizacja...*, s. 167–169.

15 О принятии присяги отъ жителей вновь присоединенныхъ къ Россіи отъ Польши, при послѣднемъ ея паздѣленіи, областей; объ устройствѣ оныхъ на основаніи Учрежденія о Губерніяхъ и объ установленіи Таможенъ, также пограничной цѣпи и стражи на новой граянищѣ, 1 V 1795 г. (№ 17.323) [w:] Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 23: Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 691.

16 О учрежденіи Волынской и Подольской Губерній первой изъ 13, а послѣдней изъ 12 уѣздовъ, 5 VII 1796 г. (№ 17.352) [w:] Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 23: Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 727–728; Т.Д. Калініч, Зміни територіального устрою Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” 2006, 7, t. 12, s. 223.

17 О новомъ раздѣленіи Государства на Губерніи, 12 XII 1796 г. (№ 17.634) [w:] Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 24: Съ 6 ноября 1796 по 1798, Санкт Петербургъ 1830, s. 229–230.

18 О назначеніи границъ Губерніямъ: Новороссійской, Кіевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссійской, и о паздѣленіи ихъ на уѣзды [w:] Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 24: Съ 6 ноября 1796 по 1798, Санкт Петербургъ 1830, s. s. 706–709; Т.Д. Калініч, *op.cit.*, s. 226.

19 О штатахъ Оренбургской, Подольской и Волынской Губерній, 19 VII 1804 Оренбургской, Подольской и Волынской Губерній, 19 VII 1804 г. (№ 24.404) [w:] Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ 1649 года,

państwowych i kościelnych terytorium reaktywowanej w 1798 r. diecezji kamienieckiej było tożsame z gubernią podolską. Była to druga jednostka administracyjna utworzona przez władze carskie po zagarnięciu Podola. Poprzedniczką jej było namiestnictwo podolskie utworzone 1 (12) maja 1795 r. ukazem Katarzyny II¹⁵. Dwa miesiące później, 5 (16) lipca 1795 r. namiestnictwo podzielono na 12 powiatów: bazalski, dubieński, gródecki, jampolski, kamieniecki, krzemieniecki, latyczowski, płoskirowski, starokonstantynowski, uszycki, wierzbowiecki i zińkowiecki¹⁶. Namiestnictwo podolskie zostało przemianowane przez Pawła I 12 (23) grudnia 1796 r. na gubernię podolską¹⁷. Jej granice i podział określił ukaz Rządzącego Senatu z 29 sierpnia (9 września) 1797 r. W skład guberni weszły powiaty zniesionych namiestnictw braclawskiego (berszadzki, braclawski, chmielnicki, hasyński, jampolski, lityński, mohylowski, tulczyński, winnicki) i wozniesieńskiego (w całości – olhopolski, w części – bohopski, jeleński i tyraspolski) oraz większość powiatów namiestnictwa podolskiego (bez powiatów bazalskiego, dubieńskiego, krzemienieckiego, starokonstantynowskiego i jampolskiego wcielonych do guberni wołyńskiej). Tak określone terytorium zostało na nowo podzielone na 12 powiatów: bałcki, braclawski, hajsyński, jampolski, kamieniecki, latyczowski, lityński, mohylowski, olhopolski, płoskirowski, uszycki i winnicki¹⁸. Wyznaczono stolice powiatów, ale ostateczne rozgraniczenie pomiędzy nimi, wyznaczenie granic okręgów policyjnych i sądowych zostało ukończone siedem lat później i ogłoszone przez Rządzący Senat 24 lipca 1804 r.¹⁹ Tak ustalona granica guberni i rozgraniczenie powiatów przetrwały do końca państwa carów.

Dekanaty

Podział diecezji kamienieckiej nastąpił dopiero za rządów bp. Stefana Bogusława Rupniewskiego (1716–1721). Przeprowadzono go po 1717 r. jako jeden z elementów

odbudowy i reorganizacji diecezji zniszczonej w trakcie wojen z Turcją. Utworzono wówczas cztery dekanaty: dunajowski, jazłowiecki, międzyborski i satanowski. Kolejne dwa – szarogrodzki i czarnokoziński – utworzył bp Wacław Hieronim Sierakowski (1739–1742). Zmiana ta pociągnęła za sobą nowe rozgraniczenie dekanatów, których granice nie pokrywały się z zasięgiem administracji państwowej. Celem tej zmiany było usprawnienie administracji kościelnej oraz ułatwienie duchownym kontaktów w ramach dekanatu²⁰. Utworzony wówczas podział dekanalny przetrwał do czasu zniesienia przez Katarzynę II diecezji i wcielenia jej terytorium do niekanonicznej diecezji łatyczowskiej.

Jej rządcą bp Michał Sierakowski informował bp. Kasprowicza Cieciszowskiego, rządcę sąsiedniej diecezji pińskiej, że 31 marca 1796 r. uroczystie zainaugurował prace konsystorza generalnego i przy tej okazji ogłosił podział diecezji na sześć archiprezbiteratów (wozniesieński, machnowiecki, kamieniecki, łatyczowski, winnicki i krzemieniecki) i 12 dekanatów (zwinogrodzki, olhopolski, tulczyński, lityński, skwirski, iliniecki, dubieński, bazalski, płoskirowski, gródecki, wierzbowiecki i kamieniecki). Do każdego archidiaconatu podporządkował dwa dekanaty²¹. W namiestnictwie podolskim było sześć stolic dekanalnych, w braclawskim – cztery, a w wozniesieńskim – dwa. Zapewne większość dekanatów obejmowała więcej niż jeden powiat²². Tak było w przypadku dekanatu dubieńskiego, który początkowo obejmował powiat dubieński i krzemieniecki. Dziekanem był wówczas ks. Lebel. Kilka miesięcy później, pod koniec 1796 r. dekanat został podzielony. Z powiatu krzemienieckiego utworzono dekanat o tej samej nazwie. Jego dziekanem został ks. Lebel, a na dziekana dubieńskiego powołano proboszcza z Koblinia Tadeusza Podgórskiego²³.

Jak ostatecznie ukształtował się podział dekanalny diecezji łatyczowskiej oraz czy przeprowadzono wszystkie ogłoszone przez bp. Michała Sierakowskiego plany, na obecnym etapie badań trudno powiedzieć. Zachowane

vol: 28, 1804–1805, Санкт Петербургъ 1830, s. 455–456 oraz vol. 44, вип. 2, Книга штатовъ. Отдѣленіе III и IV [1801–1808], Санкт Петербургъ 1830, s. 40–42.

²⁰ J. Mucha, *op.cit.*, s. 179–180.

²¹ Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu, f. 178, op. 4, sp. 1, k. 20–21v (dalej: DAŻO).

²² *Атласъ Россійской Имперіи, Состоящій изъ 52 картъ, Изданный въ годъ С. Петра въ лѣто 1796 г., а царствования Екатерины II*, Санкт Петербург 1796, k. 47, 47, 48.

²³ DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 4, k. 3.

24 DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 4, k. 9v, 98v.

25 DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 4, k. 3; J. Szczepaniak, *Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne)*, „Textus et Studia” 2016, 2, nr 4 (8), s. 76–78.

26 DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2v, 12, 23v, 26v, 58v, 75v.

27 Państwowe Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim, f. 685, op. 4, sp. 6, k. 12v–13v, 344v–345, 434–434v (dalej: DACHmO).

opisy parafii diecezji latyczowskiej sporządzone w pierwszej połowie 1796 r. potwierdzają istnienie archidiaconatów kamienieckiego, machnowskiego i wozniesieńskiego²⁴, chociaż parafie zostały przyporządkowane tylko do dwóch pierwszych archidiaconatów. Istnienie w tym czasie archidiaconatu krzemienieckiego nie ulega również wątpliwości²⁵. Spośród 13 dekanatów mających istnieć pod koniec 1796 r. w tychże protokołach znajdujemy potwierdzenie nominacji sześciu dziekanów (tulczyńskiego, lityńskiego, skwirskiego, latyczowskiego, gródeckiego i bazalskiego)²⁶.

Wszystkie te ustalenia stały się nieaktualne po przywróceniu w 1798 r. diecezji kamienieckiej. Nowego podziału dekanalnego dokonał bp Jan Dembowski. Dotąd nie znamy daty wydanego przez niego dekretu, ale dokonało się to 3 listopada tegoż roku. Wówczas z kancelarii kamienieckiego konsystorza generalnego wysłano kurSORię z nakazem sporządzenia przez plebanów tabularycznego opisu parafii, duchowieństwa i funduszy. Polecenie przesłano do rZądców kościołów w Kamieńcu Podolskim oraz dziekanów: zińkowieckiego, uszyckiego, płoskirowskiego, latyczowskiego, lityńskiego, braclawskiego, mohylowskiego i bałckiego²⁷. Zatem rychło po reaktywowaniu diecezja kamieniecka została podzielona na osiem dekanatów. Zgodnie z państwowymi wytycznymi granice dekanatów powinny pokrywać się z granicami powiatów. W przypadku więc diecezji kamienieckiej parafie dekanatu zińkowieckiego należały do powiatu kamienieckiego, dekanatu uszyckiego, płoskirowskiego i latyczowskiego – do powiatów o takich samych nazwach, dekanatu lityńskiego – do powiatów lityńskiego i winnickiego, dekanatu braclawskiego – do powiatów braclawskiego i hasyńskiego, dekanatu bałckiego – do powiatów bałckiego i olhopolskiego, dekanatu mohylowskiego – do powiatów mohylowskiego i jampolskiego.

Na podstawie wielokrotnie powtarzanych informacji umieszczonych w księdze czynności konsystorza generalnego w Kamieńcu Podolskim z roku 1799 r. podział

diecezji wyglądał jednak nieco inaczej. Podzielona była na osiem wspomnianych wyżej dekanatów, ale wchodzących w skład trzech archiprezbiteratów. Do archiprezbiteratu kamienieckiego należały dekanaty w Zińkowcach i Uszycy, do archiprezbiteratu mohylowskiego – dekanaty w Mohyłowiu, Bałcie i Braclawiu, do archiprezbiteratu latyczowskiego – diakonaty w Latyczowie, Płoskirowie i Lityniu²⁸. Taki podział administracyjny nie przetrwał jednak długo. W dokumentach utworzonych przez kancelarię zadworną od 1804 r. nie ma już wzmianek o archiprezbiteratach. Ze względu jednak na słaby stan zachowania dokumentów tamtych lat nie sposób określić, w którym roku zrezygnowano z trójstopniowego podziału diecezji (archiprezbiterat – dekanat – parafia).

Z tego samego powodu nie można ustalić daty powstania kolejnych dwóch dekanatów. W styczniu 1807 r. funkcjonował już dekanat jampolski²⁹, a w tym samym miesiącu 1811 r. – dekanat winnicki³⁰. Zatem przynajmniej od początku 1811 r. diecezja kamieniecka podzielona była na dziesięć dekanatów (Zińkowce, Płoskirów, Latyczów, Lityń, Winnica, Braclaw, Bałta, Jampol, Mohylów, Uszyca). Parafie i kościoły Kamieńca Podolskiego funkcjonowały poza podziałem dekanalnym podawanym przez pierwszy schematyzm diecezji przygotowany do druku w 1812 r.³¹ Funkcjonował on do czasów zniszczenia struktury kościelnej przez Sowieców w latach 30. XX w. (jedyną zmianą było przyłączenie w 1872 r. parafii kamienieckich do dekanatu zińkowieckiego i przemianowanie jego nazwy na dekanat kamieniecki)³².

Granice dekanatów nie pokrywały się ściśle z granicami powiatów, jak dotychczas sądzono, choć wszystkie siedziby parafii w poszczególnych dekanatach znajdowały się na terenie odpowiedniego powiatu. I tak kościoły parafialne dekanatu zińkowieckiego leżały na terytorium powiatu kamienieckiego, dekanatu płoskirowskiego – powiatu płoskirowskiego, dekanatu latyczowskiego – powiatu latyczowskiego, dekanatu lityńskiego – powiatu lityńskiego, dekanatu winnickiego – powiatu winnickiego,

28 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 6, k. 43–43v.

29 DACHmO, f. 717, op. 2, sp. 1, k. 240; DACHmO, f. 717, sp. 2, op. 3, k. 3v.

30 DACHmO, f. 717, op. 2, sp. 6, k. 15v–16.

31 *Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXIII...*, Berdycov [1813], nlb.

32 *Directorium horarum canonicarum et missarum pro Dioecesi Luceoriae et Żytomiriensi in annum Domini bissextilem MDCCCLXXI, 1871 anno confectum*, Kioviae 1871, s. 65–67; *Directorium horarum canonicarum et missarum pro Dioecesi Luceoriae et Żytomiriensi in annum Domini MDCCCLXXII, 1872 anno confectum*, Kioviae 1872, s. 100–102.

33 T.M. Trajdos, *Parafie katolickie na średniowiecznym Podolu*, „Україна в Центрально-Східній Європі” 2003, 3, s. 104–107.

34 S. Jurczenko, *Jednonawowe kościoły na Podolu z końca XVI i pierwszej połowy XVII w.* [w.] *Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 3, J.K. Ostrowski (red.), Kraków 1998, s. 111–112.

35 L. Białkowski, *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920, s. 95, 100–101, 220–224; J. Mucha, *op.cit.*, s. 184–185. Patrz także wykaz kościołów, klasztorów i kaplic dołączony do tego tekstu.

36 L. Białkowski, *op.cit.*, s. 95–96; J. Mucha, *op.cit.*, s. 185–185.

dekanatu braclawskiego – powiatów braclawskiego i hajsyńskiego, dekanatu bałckiego – powiatów bałckiego i olhopolskiego, dekanatu jampolskiego – powiatu jampolskiego, dekanatu mohylowskiego – powiatu mohylowskiego, dekanatu uszyckiego – powiatu uszyckiego. Zdarzało się, że w granicznych parafiach niektóre wsie leżały w sąsiednich powiatach. Zostało to już opisane we wspomnianym na wstępie artykule opublikowanym w roczniku „*Analecta Cracoviensia*” w 2015 r.

Parafie

Powstanie funkcjonującej w 1830 r. struktury parafialnej w diecezji kamienieckiej było skomplikowane i trwało wiele stuleci. Po erygowaniu na Podolu diecezji nieustanne najazdy Mołdawian, Tatarów i Turków uniemożliwiały swobodne prowadzenie kolonizacji, a co za tym idzie – rozbudowę sieci parafialnej. Do końca XV w. erygowano w diecezji zaledwie osiem parafii miejskich, trzy w miastach królewskich, Kamieńcu Podolskim (ok. 1374 r.), Smotryczu (przed 1370 r.) i Czerwonogrodzie (po 1378 r.), oraz pięć w prywatnych miasteczkach lokowanych na prawie niemieckim, Jazłowcu (1436 r.), Zińkowie (1450 r.), Jagielnicy (1473 r.), Oryninie (1474 r.) i Gródku (1496 r.)³³. Być może w związku z lokacją miasta przed 1453 r. powstała również parafia w Czarnokozińcach³⁴.

Kolonizacja prowadzona w XVI w. na Podolu doprowadziła do powstania kolejnych 12 parafii, w Barze (1550 r.), Ujściu (1579 r.), Załuczu (przed 1582 r.), Szarawce (przed 1583 r.), Skale (przed 1589 r.), Tynnie (1590 r.), Satanowie (1592 r.), Felsztynie (1594 r.), Oleksińcach (1596 r.), Szarogrodzie (1596 r.), Piszczatyńcach (1598 r.) i Nowosiólkach (1599 r.)³⁵. Ze względu jednak na ciągłe najazdy Tatarów i Wołochów oraz reformację sieć parafialna nie była stabilna³⁶. W XVII w. nastąpił dalszy wzrost liczby parafii w wyniku kolonizacji oraz działań wzmacniających strukturę diecezji przeprowadzonych przez biskupów Pawła Wołuckiego, Adama Nowodworskiego

i Pawła Piaseckiego³⁷. Powstało wówczas 30 parafii w następujących miejscowościach: Chmielnik (1603 r.), Wierzbowiec (1607 r.), Mukarów (1613 r.), Ułanów (przed 1615 r.), Dunajowce (pocz. XVII w.), Nowa Sieniawa (pocz. XVII w.), Wońkowce (ok. 1630 r.), Kolędzianach (1633 r.), Kopajgród (1635 r.), Kupin (przed 1637 r.), Czerce (1637 r.), Czerniejowce (ok. 1640 r.), Stara Sieniawa (ok. 1640 r.), Tarnoruda (1643 r.), Husiatyn (1645 r.), Sołbkwce (przed 1648 r.), Zaleźce (1648 r.), Zińkowce (I poł XVII w.), Żwaniec (I poł XVII w.), Kumanów (I poł XVII w.), Czarny Ostrów (I połowa XVII w.), Nowy Konstantynów (poł. XVII w.), Sokulec (poł. XVII w.), Derażnia (1664 r.), Jaryszów (XVII w.), Kitajgród (XVII w.), Mikołajów (XVII w.), Ozarzyńce (XVII w.), Płoskirów (XVII w.) i Stara Uszyca (XVII w.)³⁸. Opierając się na obliczeniach o. Jana Muchy OFMConv w 1607 r. w diecezji kamienieckiej było 30 parafii, w 1863 – 45, w 1632 – 40³⁹. Przed zajęciem Podola przez Turków, jak wynika z przedstawionych tutaj danych, mogło ich być nawet 50. Trudno jednak podać dokładną liczbę, biorąc pod uwagę zniszczenia wywołane najezdami oraz niepewny charakter kanoniczny powstających kościołów (nie wszystkie mogły być kościołami parafialnymi).

W wyniku wojny polsko-tureckiej i zajęcia Podola przez władców osmańskich diecezja została praktycznie zniszczona, przetrwało tylko 13 parafii, jak wyliczają badacze. Dopiero decyzja zwrotu Podola Rzeczypospolitej, podjęta w Karłowicach (w 1699 r.), umożliwiła odbudowę diecezji. Działania zmierzające do podniesienia diecezji z upadku były ściśle związane z nową kolonizacją wyludnionego i zniszczonego Podola⁴⁰.

W 1726 roku na Podolu, w efekcie działań zmierzających do odbudowy struktury kościelnej podjętych za rządów bp. Stefana Bogusława Rupniewskiego, Stanisława Józefa Hozjusza, funkcjonowało 51 parafii⁴¹. Do odnowy kolejnych przyczynił się bp Hieronim Sierakowski. Podzielił on diecezję na 66 okręgów parafialnych, choć do jego przejścia na stolicę biskupią w Przemyśle nie

37 *Ibidem*, s. 186.

38 *Ibidem*, s. 184–185. Patrz także wykaz kościołów, klasztorów i kaplic dołączony do tego tekstu.

39 J. Mucha, *op.cit.*, s. 186.

40 R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Kraków 2008, s. 35–41; J. Mucha, *op.cit.*, s. 189; J. Dr Antoni [Rolle], *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, t. 1: *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa–Kraków 1880, s. 175–201.

41 F. Bujak, *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa 1920, s. 26; J. Mucha, *op.cit.*, s. 189. Obliczenia własne na podstawie wykazu kościołów, klasztorów i kaplic zamieszczonego w tym tekście.

42 J. Mucha, *op.cit.*, s. 190. Obliczenia własne na podstawie wykazu kościołów, klasztorów i kaplic zamieszczonego w tym tekście.

43 S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006, s. 333–335.

44 Obliczenia własne na podstawie wykazu kościołów, klasztorów i kaplic zamieszczonego w tym tekście.

45 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v; *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*, Luceoriae [1829], k. nlb.

wszystkie parafie funkcjonowały⁴². W 1772 roku diecezja kamieniecka liczyła 58 kościołów parafialnych, dziewięć filialnych oraz kilkanaście kaplic. Siedzibami parafii zasadniczo były miasta (zaledwie dziesięć świątyń parafialnych i filialnych zlokalizowanych było na wsiach)⁴³.

Od 1772 do 1798 r. na obszarze należącym później do diecezji kamienieckiej znajdowało się 11 parafii. Siedzibami ich były następujące miejscowości: Kuna (1774 r.), Woroszyłówka (1777 r.), Zbrzyż (1783 r.), Kutkowce (1789 r.), Dunajowce przy kościele kapucynów (1790 r.), Meżyrów (1793 r.), Mańkowce (1794 r.), Jarmolińce (1796 r.), Kumanowce (1796 r.), Żwańczyk (1796 r.) i Mołczany (1797 r.). Od czasu odnowienia diecezji w 1798 r. do wybuchu powstania listopadowego erygowano 19 parafii, w Jołtuszkowie (1799 r.), Kamieńcu Podolskim przy kościołach dominikanów i karmelitów bosych (1803 r.), Dzygówce (1806 r.), Krzywym Jeziorze (1807 r.), Miastkówce (1808 r.), Obodówce (1808 r.), Supruńkowcach (1809 r.), Bałcie (1810 r.), Mohylowie (1811 r.), Sawranii (1811 r.), Zawalijkach (1816 r.), Komargrodzie (1816 r.), Kupinie (1817 r.), Strudze Wielkiej (1818 r.), Rybnicy (1824 r.), Jampolu (1824 r.), Strzyżawce (1827 r.) i Kodymie (1828 r.)⁴⁴.

Biorąc pod uwagę obszar diecezji kamienieckiej ustalony w 1798 r., po odłączeniu galicyjskiej części diecezji oraz przyłączeniu Braclawszczyzny czas powstania parafii istniejących w 1830 r. przedstawia się w sposób następujący: rodowód XIV-wieczny miały dwie parafie, XV-wieczny – siedem, XVI-wieczny – osiem, XVII-wieczny – 35, XVIII-wieczny – 27, XIX-wieczny – 18. Do parafii powstałych w XIX w. dodać należy pięć parafii erygowanych w guberni besarabskiej, zarządzanych przez biskupa kamienieckiego.

W 1830 r. w diecezji kamienieckiej były 102 parafie (97 w guberni podolskiej i pięć – w Besarabii). Przydział parafii do poszczególnych dekanatów przedstawiał się następująco⁴⁵:

KAMIENIEC PODOLSKI (POZA PODZIAŁEM DEKANALNYM)

1. Kościół katedralny i parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła.
2. Kościół parafialny i zakonny karmelitów bosych pw. Matki Boskiej Zwycięskiej i św. Józefa.
3. Kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. św. Mikołaja.

I. DEKANAT ZIŃKOWCE

1. **Czarnokozińce**, kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Marcina.
2. **Czercze**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
3. **Gródek**, kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Jana Chrzciciela.
4. **Kupin**, kościół parafialny i zakonny karmelitów bosych pw. Trójcy Św.
5. **Kutkowce**, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Św.
6. **Orynin**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
7. **Smotrycz**, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. św. Mikołaja.
8. **Zaleśce**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP.
9. **Zbrzyż**, kościół parafialny i zakonny kapucynów pw. Wniebowzięcia NMP.
10. **Zińkowce**, kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża Św.
11. **Żwaniec**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.

II. DEKANAT PŁOSKIRÓW

1. **Czarny Ostrów**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP.
2. **Felsztyn**, kościół parafialny pw. św. Wojciecha.

3. **Jarmolińce**, kościół parafialny i zakonny bernardynów pw. św. Antoniego i św. Jana Nepomucena.
4. **Kumanów**, kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego i Niepokalanego Poczęcia NMP.
5. **Michałkowce**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.
6. **Mikołajów**, kościół parafialny pw. św. Mikołaja.
7. **Płoskirów**, kościół parafialny pw. św. Anny.
8. **Satanów**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
9. **Skazińce**, kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Św.
10. **Zawalijki**, kościół parafialny pw. Opatrzności Bożej.
11. **Szarawka**, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. Zwiastowania NMP.
12. **Tarnoruda**, kościół parafialny pw. Matki Boskiej Szkaplerznej.

III. DEKANAT LATYCZÓW

1. **Deraźnia**, kościół parafialny pw. św. Anny.
2. **Latyczów**, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. Wniebowzięcia NMP.
3. **Michałpol**, kościół parafialny pw. św. Kajetana.
4. **Międzybóż**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
5. **Nowosiółka**, kościół parafialny pw. Trójcy Św. i Narodzenia św. Jana Chrzciciela.
6. **Zińków**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.

IV. DEKANAT LITYŃ

1. **Chmielnik**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
2. **Kumanowce**, kościół parafialny pw. św. Iwona.
3. **Lityń**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.
4. **Mańkowce**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
5. **Meżyrów**, kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP.
6. **Nowy Konstantynów**, kościół parafialny pw. św. Anny.

7. **Stara Sieniawa**, kościół parafialny pw. św. Jana Nepomucena.
8. **Ulanów**, kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego.

V. DEKANAT WINNICA

1. **Brahiłów**, kościół parafialny i zakonny pw. Trójcy Św., własność trynitarzy.
2. **Janów**, kościół parafialny i zakonny bernardynów pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.
3. **Ostrożek**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
4. **Pików**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
5. **Tywrów**, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. św. Michała Arch.
6. **Winnica**, kościół parafialny (spalony). **Winnica**, kościół zakonny dominikanów pw. Zwiastowania NMP (tymczasowa siedziba parafii).
7. **Woroszyłówka**, kościół parafialny pw. św. Mateusza.
8. **Strzyżawka**, kościół parafialny pw. Siedmiu Bolesci Matki Bożej.

VI. DEKANAT BRACŁAW

1. **Bracław**, kościół parafialny pw. Matki Boskiej Szkaplerznej.
2. **Granów**, kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego.
3. **Kopijówka**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. św. Piotra i Pawła App.
4. **Kuna**, kościół parafialny i zakonny kapucynów pw. św. Jana Nepomucena.
5. **Ładyżyn**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.
6. **Niemirów**, kościół parafialny pw. Opieki św. Józefa.
7. **Tulczyn**, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. Wniebowzięcia NMP.
8. **Woronowica**, kościół parafialny pw. św. Michała Arch.

VII. DEKANAT BAŁTA

1. **Bałta**, kościół parafialny ormiańsko-katolicki, przy nim łacińska parafia pw. św. Stanisława BM.
2. **Czczelnik**, kościół parafialny pw. św. Józefa Opiekuna NMP.
3. **Hołowaniewskie**, kościół parafialny pw. św. Stanisława.
4. **Kodyma**, kaplica parafialna pw. Opatrzności Bożej.
5. **Krzywe Jezioro**, kościół parafialny pw. św. Ludwika.
6. **Miastkówka**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.
7. **Obodówka**, kościół parafialny pw. św. Michała Arch.
8. **Raszków**, kościół parafialny ormiańsko-katolicki, przy nim łacińska parafia pw. św. Kajetana.
9. **Rybnica**, kościół parafialny pw. św. Józefa.
10. **Sawrań**, kościół parafialny.

VIII. DEKANAT JAMPOL

1. **Czerniejowce**, kościół parafialny pw. św. Mikołaja.
2. **Dzygówka**, kościół parafialny pw. Zesłania Ducha Św.
3. **Jampol**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.
4. **Krasne**, kościół parafialny pw. św. Józefa.
5. **Komargród**, kościół parafialny i zakonny franciszkanów konwentualnych pw. Znalezienia Krzyża Św.
6. **Mołczany**, kościół parafialny pw. św. Wojciecha.
7. **Tomaszpol**, kościół parafialny pw. Matki Bożej z Góry Karmel.
8. **Murafa**, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.

IX. DEKANAT MOHYLÓW

1. **Bar**, kościół parafialny pw. św. Mikołaja (spalony).
Bar, kościół zakonny franciszkanów konwentualnych pw. św. Józefa (tymczasowa siedziba parafii).

2. **Jaryszów**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP.
3. **Jałtuszków**, kościół parafialny pw. Ducha Św.
4. **Kopajgród**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP.
5. **Łuczyniec**, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP.
6. **Mohylów**, parafia łacińska pw. Niepokalanego Poczęcia NMP do katedry ormiańsko-katolickiej przyłączona.
7. **Ozaryńce**, kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP.
8. **Śnitków**, kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.
9. **Szarogród**, kościół parafialny pw. św. Floriana.

X. DEKANAT USZYCA

1. **Dunajowce**, kościół parafialny pw. św. Michała.
2. **Dunajowce**, kościół parafialny i zakonny kapucynów pw. Niepokalanego Poczęcia NMP.
3. **Kitajgród**, kościół parafialny pw. Narodzenia NMP.
4. **Makarów**, kościół parafialny pw. św. Józefa.
5. **Sokulec**, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. św. Rocha.
6. **Sołbkwce**, kościół parafialny i zakonny dominikanów pw. św. Józefa.
7. **Supruńkowce**, kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa.
8. **Struga Wielka**, kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych.
9. **Tynna**, kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP i św. Elżbiety.
10. **Stara Uczyca**, kościół parafialny pw. Trójcy Św.
11. **Wierzbowiec**, kościół parafialny pw. św. Michała.
12. **Wońkowce**, kościół parafialny i zakonny franciszkanów konwentualnych pw. Matki Boskiej Anielskiej.
13. **Zamiechów**, kościół parafialny pw. św. Jana Nepomucena.
14. **Żwańczyk**, kościół parafialny pw. Wniebowstąpienia NMP.

- 46 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 3, k. 247–250; DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 3, k. 83–87v, 219–224v, 260–262, 282–287v, 304–306v, 315–317, 326–327v, 404–410v.
- 47 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 46–51, 58–63v, 64–68v.
- 48 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 267–268; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 69–73v.
- 49 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 78–88v.
- 50 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–5v, 27–34v.
- 51 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 89–102v.
- 52 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v.
- 53 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 67, 74, 99, 103.
- 54 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 394v, 406v, 423v.
- 55 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 171, 184.
- 56 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 309.
- 57 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 140.
- 58 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 42–42v.
- 59 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 355–373v; DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 724–753.
- 60 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 360–367; DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 734–742v.
- 61 Ze względu na duże zaangażowanie zakonów w duszpasterstwo na Ziemiach Zabrzanych papież Pius VI bullą *Exponi Nobis* z 16 czerwca 1796 zezwolił niektórym zakonom na obejmowanie stanowisk duszpasterskich w parafiach własnego patronatu. Por. B. Kumor, *Ustrój i organizacja...*, s. 663.

BESARABIA

1. **Chociń**, kaplica parafialna pw. św. Mikołaja.
2. **Kiszyniów**, kaplica parafialna pw. Opatrzności Bożej.
3. **Krasne**, kaplica parafialna pw. św. Józefa.
4. **Bielce**, kaplica parafialna.
5. **Tuczków**, kaplica parafialna.

Duszpasterstwo parafialne prowadziło duchowieństwo diecezjalne oraz zakony, które posiadały klasztory na terenie Podola. Duchowieństwo diecezjalne prowadziło duszpasterstwo i zarządzało beneficjum w 80 parafiach (76 w guberni podolskiej i czterema w Besarabii), a duchowieństwo zakonne – w 22 (21 w guberni podolskiej i jedną w Besarabii). Parafie mieściły się przy dziesięciu dominikańskich kościołach klasztornych (Kamieniec Podolski, Latyczów, Murafa, Sokulec, Sołobkowce, Smotrycz, Szarawka, Tywrów, Tulczyn, Winnica)⁴⁶. W trzech parafiach duszpasterzowali kapucyni (Dunajowce, Kuna, Zbrzyż)⁴⁷ i trynitarze (Bielce, Brahiłów, Zińkowce)⁴⁸. Pozostałe zakony męskie obecne w diecezji kamienieckiej prowadziły po dwie parafie (bernardyni w Janowie i Jarmolińcach⁴⁹, franciszkanie konwentalni w Komarogrodzie i Wońkowcach⁵⁰, a karmelici boski w Kamieńcu Podolskim i Kupinie)⁵¹.

Zdecydowana większość parafii guberni podolskiej miała swoje siedziby w miastach i miasteczkach (88%)⁵². Tylko 12 kościołów parafialnych znajdowało się we wsiach: cztery w dekanacie płoskirowskim (Kumanów, Michałkowce, Skazińce, Zawalijki)⁵³, trzy w dekanacie uszyckim (Mukarów, Struga Wielka, Supruńkowce)⁵⁴, dwa w dekanacie lityńskim (Kumanowce, Mańkowce)⁵⁵ i po jednym w dekanatach jampolskim (Mołczany)⁵⁶, latyczowskim (Nowosiółki)⁵⁷ i zińkowieckim (Zaleźce)⁵⁸. W Besarabii cztery znajdowały się w miastach⁵⁹, jeden w kolonii polskiej, w Krasnem⁶⁰.

Prawo prezenty na urząd plebana w parafiach zakonnych mieli przełożeni zakonnicy⁶¹. Z 76 parafii znajdujących

się w guberni podolskiej, będących pod zarządem duchowieństwa diecezjalnego, kandydatów na rządców w 67 wysuwali szlacheccy kolatorzy (88%)⁶². Ordynariusz kamieniecki posiadał prawo wyboru plebana w ośmiu parafiach (Bar, Braclaw, Kamieniec Podolski, Lityń, Mukarów, Płoskirów, Stara Uszyca, Wierzbowiec)⁶³, a biskup ormiańskokatolicki – w jednej (Bałta)⁶⁴. Proboszczów wszystkich kaplic parafialnych znajdujących się w Besarabii wyznaczał biskup kamieniecki⁶⁵.

Klasztory i domy zakonne

Istotne miejsce w życiu religijnym ziem kresowych, podobnie jak w całej Rzeczypospolitej, zajmowały zakony. Ich ekspansja tam wiązała się z kolonizacją tych ziem przez Polaków, jak również z polonizacją miejscowej ludności. Większość zakonnych placówek na ziemiach litewsko-ruskich powstała i funkcjonowała dzięki poparciu magnaterii i bogatej szlachty⁶⁶. Zakony wzięły na siebie znaczną część obowiązku religijnego kształtowania społeczeństwa katolickiego, szczególnie przez prowadzenie parafii⁶⁷ i szkół różnego typu⁶⁸.

Na Podolu duszpasterstwo dla katolików oraz praca misyjna wśród miejscowej ludności od samego początku związane były z życiem monastycznym. Pierwsza misja franciszkańska powstała w Kamieńcu Podolskim w XIV w., pod koniec rządów Tatarów na Podolu, jeszcze przed założeniem kościoła farnego. Trwałość istnienia i funkcjonowania zyskała pod władzą Koriatowiczów⁶⁹. Drugim katolickim zakonem przybyłym na Podole byli dominikanie. W księstwie rządonym przez Koriatowiczów założyli trzy klasztory: w Kamieńcu Podolskim (ok. 1374 r.), Smotryczu (połowa XIV w.) i Czerwonogrodzie (po 1378 r.)⁷⁰. Trzecim zakonem, który pojawił się na Podolu, byli jezuici sprowadzeni w 1608 r. przez bp. Jana Andrzeja Próchnickiego⁷¹. W 1623 r. do Kamieńca Podolskiego przybyli karmelici bosci, dzięki fundacji Krystyny Cieklińskiej, wdowy po Marcinie, sędzi

62 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 1–410v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 1–102v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 1–464v.

63 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 71; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 93v, 178v, 318v, 404, 437, 444.

64 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 248.

65 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 355–373v; DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 724–753.

66 J. Kłoczowski, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku* [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, J. Kłoczowski (red.), Kraków 1969, s. 721–730; A. Zagórski, *Życie religijne na Podolu w epoce wczesnonowoczesnej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2004, 6, s. 97–116.

67 J. Flaga, *Udział zakonów w duszpasterstwie parafialnym około roku 1772*, „Roczniki Humanistyczne” 1979, 27, z. 2, s. 107–147.

68 D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym–Lublin 1991, s. 126–138; J. Chachaj, *Łacińskie szkoły parafialne na terenie metropolii lwowskiej w epoce nowożytnej*, Lublin 2005, s. 41–47; E. Kula, *Organizacja i funkcjonowanie szkoły podwydziałowej w Kamieńcu Podolskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2016, 25, s. 621–624.

69 T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 13–23.

70 *Ibidem*, s. 34–44.

71 S. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2: *Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III (1588–1608)*, Kraków 1904, s. 965–966.

72 B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979, s. 373–376; *idem*, *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamieniecko-podolskiej w latach 1622–1866* [w:] *Pasterz i twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana ks. bp. Janowi Olszańskiemu, ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, Kraków–Kamieniec Podolski 2001, s. 323–356.

73 Wołyniak [J. M. Giżycki], *Wykaz klasztorów dominikańskiej prowincji ruskiej*, cz. 2, Kraków 1923, s. 366–375.

74 R. Król-Mazur, *op.cit.*, s. 36; J. Dr Antoni [Rolle], *op.cit.*, s. 295–300.

75 P.R. Jankiewicz, XVIII-wieczne klasztory kapucyńskie na Ukrainie, Kraków 2014, s. 314–323, 366–377.

76 Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej)*, „Nova Polonia Sacra” 1928, 1, s. 221–222; O. Zharuk, *Postuga duszpasterska Ojców Bernardynów w Jarmolińcach na przełomie XVIII i XIX w.*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2018, nr 24/4, s. 237–256.

77 Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 306–309.

78 Smora [J.M. Giżycki], *Z przeszłości obydwóch Zgromadzeń w zaborze rosyjskim*, cz. 5: *Seminaria dycieczalne pod zarządkiem Księży Misjonarzy*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń Św. Wincentego a Paulo” 1913, 19, nr 3, s. 247; [J. Gaworzewski], *Zgromadzenie Księży Misjonarzy w Polsce. Okres I: 1651–1864* [w:] *Księga Pamiątkowa trzeczsetlecia Zgromadzenia Księży Misjonarzy (1625–17/IV–1925)*, Kraków 1925, s. 130–131.

79 Z. Bania, M. Wiraszka, *Kamieniec Podolski – miasto legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów*

kamienieckim i latyczowskim⁷². Pierwszy klasztor żeński w diecezji erygowano w 1615 r. Przemianowano wówczas, za zgodą władz duchownych, na klasztor dom, w którym od początku XVII w. mieszkały tercjarki dominikańskie prowadzące pensję dla panien⁷³. Po wyzwoleniu Podola spod władzy Turków wszystkie zakony wróciły do swoich siedzib. Na Podolu do upadku Rzeczypospolitej pojawiły się także nowe zakony męskie: trynitarze, kapucyni i bernardyni, oraz siostry szarytki. Trynitarze dwa dni po zajęciu Kamieńca Podolskiego (24 września 1699 r.) otrzymali niewielki meczet znajdujący się przy Bramie Polskiej. Trzy dni później wystawiono dla nich dokument fundacyjny klasztoru⁷⁴. Kapucyni w 1744 r. objęli fundacje w Winnicy i Zbrzyżu⁷⁵. W 1760 r. zgodę na założenie klasztoru w Janowie, a rok później – w Jarmolińcach, otrzymali bernardyni⁷⁶. W 1784 r. Jan Jakub Zamoyski, wojewoda podolski, ufundował klasztor i szpital dla szarytek⁷⁷. W XIX w. w diecezji kamienieckiej osiedlili się misjonarze i wizytki. Misjonarzy do Kamieńca Podolskiego zaprosił w 1811 r. administrator diecezji Franciszek Borgiasz Mackiewicz. Powierzył on opiekę nad seminarium księżom misjonarzom⁷⁸. Jako ostatnie na Podole przed wybuchem powstania listopadowego przybyły wizytki, które w 1830 r. przeniosły dom z Romanowa do Kamieńca Podolskiego⁷⁹. Ponieważ nie zostały uwzględnione w schematyzmie wydanym na tenże rok, pominięto je w omawianiu stanu diecezji kamienieckiej przygotowanym na podstawie schematyzmu.

W przededniu wybuchu powstania listopadowego w diecezji kamienieckiej swoje placówki miały wszystkie wymienione wcześniej zakony i zgromadzenia męskie oraz żeńskie. Klasztorów i domów zakonnych było 29, zakonów i zgromadzeń męskich – 26, a zakonów i zgromadzeń żeńskich – trzy. Posiadali je bernardyni (dwa), dominikanie (11), franciszkanie konwentualni (cztery), kapucyni (cztery), karmelici bosci (dwa), misjonarze (jeden), trynitarze (dwa) oraz dominikanki (jeden) i szarytki (dwa). W 19 miejscowościach kościoły zakonne były

siedzibami parafii (kościół franciszkański w Barze oraz dominikański w Winnicy po spaleniu się miejscowych far były tymczasowymi siedzibami parafii). Nie prowadzili duszpasterstwa parafialnego: dominikanie w Barze, franciszkanie konwentualni w Gródku, kapucyni w Winnicy i trynitarze w Kamieńcu Podolskim.

Stan klasztorów i domów zakonnych w diecezji kamienieckiej w 1830 r. przedstawiał się w następujący sposób:

najdawniejszych do współczesności, Warszawa 2001, s. 177–178; A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915, s. 106; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 190–191, 209–211.

BERNARDYNI

1. **Janów**, dek. Winnica, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
2. **Jarmolińce**, dek. Płoskirów, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.

DOMINIKANIE

1. **Bar**, dek. Mohylów, klasztor i kościół zakonny pw. św. Anny.
2. **Kamieniec Podolski**, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
3. **Latyczów**, dek. Latyczów, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
4. **Murafa**, dek. Jampol, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
5. **Smotrycz**, dek. Zińkowce, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
6. **Sokulec**, dek. Uszyca, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
7. **Sołobkowce**, dek. Uszyca, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
8. **Szarawka**, dek. Płoskirów, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
9. **Tulczyn**, dek. Braclaw, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
10. **Tywrów**, dek. Winnica, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.

11. **Winnica**, dek. Winnica, klasztor i kościół zakonny pw. Zwiastowania NMP (tymczasowa siedziba parafii).

FRANCISZKANIE KONWENTUALNI

1. **Bar**, dek. Mohylów, klasztor i kościół zakonny pw. św. Józefa (tymczasowa siedziba parafii).
2. **Gródek**, dek. Zińkowce, klasztor i kościół zakonny pw. Zwiastowania NMP.
3. **Komargród**, dek. Jampol, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
4. **Wońkowce**, dek. Uszyca, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.

KAPUCYNI

1. **Dunajowce**, dek. Uszyca, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
2. **Kuna**, dek. Braclaw, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
3. **Winnica**, dek. Winnica, klasztor i kościół zakonny pw. Matki Boskiej Anielskiej.
4. **Zbrzyż**, dek. Zińkowce, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.

KARMELICI BOSI

1. **Kamieniec Podolski**, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
2. **Kupin**, dek. Zińkowce, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.

MISJONARZE

1. **Kamieniec Podolski**, dom zakonny w seminarium duchownym.

80 Informacje dotyczące klasztorów pochodzą z akt wizytacji wymienionych w spisie kościołów, klasztorów i kaplic dołączonym do tego tekstu.

TRYNITARZE

1. **Brahiłów**, dek. Winnica, klasztor oraz kościół zakonny i parafialny, jw.
2. **Kamieniec Podolski**, klasztor i kościół zakonny pw. Trójcy Św. i Pana Jezusa Nazareńskiego.

DOMINIKANKI

1. **Kamieniec Podolski**, klasztor i kościół zakonny pw. św. Michała.

SZARYTKI

1. **Gródek**, dek. Zińkowce, szpital i dom zakonny.
2. **Teplik**, dek. Braclaw, szpital i dom zakonny (w trakcie organizacji).

Poza kamienieckimi misjonarzami, którzy nie posiadali własnego domu, korzystając z gościnności karmelitów bosych, pozostałe 28 placówek zakonnych mieściło się w budynkach, które były własnością ich zakonów. Najstarszym był powstały w XVI w. (przebudowany w XVIII w.) konwent dominikanów kamienieckich⁸⁰. XVII-wieczne rodowody posiadały klasztory dominikanów w Barze, Latyczowie i Smotryczu oraz klasztor franciszkanów w Barze. W XIX stuleciu wystawiono klasztory dominikanów w Sokulcu oraz szarytek w Tepliku. Pozostałe wybudowano lub rozpoczęto budować w XVIII w. (w XIX w. ukończono budowę klasztorów bernardyńskich w Janowie i Jarmolińcach oraz dominikańskich w Murafie, Szarawce i Tulczynie). Zdecydowana większość klasztorów (23) była wzniesiona z cegły lub kamienia. Drewniane znajdowały się tylko w czterech miejscowościach: Barze (klasztory dominikanów i franciszkanów), Komargrodzie i Wońkowcach (klasztory franciszkanów) oraz Smotryczu (klasztor dominikanów). Klasztory barskie i smotrytcki postawiono w XVII w.,

a w Komargrodzie i Wońkowcach – w XVIII w. Dwie kondygnacje posiadało 18 klasztorów (Dunajowce, Gródek – franciszkanie, Gródek – dominikanie, Janów, Jarmolińce, Kamieniec Podolski – dominikanie, Kamieniec Podolski – franciszkanie, Kamieniec Podolski – trynitarze, Kuna, Latyczów, Murafa, Szarawka, Teplik, Tulczyn, Tywrów, Winnica – dominikanie, Winnica – kapucyni, Zbrzyż). O jedną kondygnację więcej miały klasztory dominikanek w Kamieńcu Podolskim oraz trynitarzy w Brahiłowie. Parterowymi klasztorami były konwenty dominikanów w Barze, Smotryczu, Sołobkowcach, Sokulcu, franciszkanów w Komargrodzie i Wońkowcach oraz karmelitów bosych w Kupinie. 20 klasztorów miało dach kryty gontem, cztery – słomą (konwenty franciszkanów i dominikanów w Barze oraz konwenty franciszkanów w Komargrodzie i Wońkowcach), jeden – całkowicie dachówką (konwent kapucynów w Dunajowcach), i jeden – częściowo dachówką, częściowo gontem (konwent trynitarzy w Brahiłowie). W przededniu wybuchu powstania listopadowego nie została ukończona budowa pięciu klasztorów. Z braku środków nie zamknięto rozpoczętych jeszcze w XVIII w. „fabryk” w Jarmolińcach (bernardyni) i Szarwace (dominikanie). W trakcie budowy były również dopiero co rozpoczęte murowane klasztory franciszkańskie w Komargrodzie i Wońkowcach oraz dominikański klasztor w Barze.

Poza budynkami klasztorowymi, w których mieszkali zakonnicy, istniały także niezbędne dla funkcjonowania konwentów oficyny i domy mieszkalne (dla gości i czeladzi) oraz zabudowania gospodarcze. Ich ilość i różnorodność zależała od wielkości konwentu i rozmiarów budynku klasztorowego. W wielkich klasztorach było wystarczająco miejsca na parterze, by umieścić w nich pomieszczenia gospodarcze, służące do przechowywania żywności i przygotowywania jedzenia. We wszystkich prawie klasztorach były wozownie i stajnie, najczęściej pod jednym dachem, oraz różnego rodzaju szopy i składy dla pomieszczenia siana i słomy – paszy dla koni. Tam, gdzie ich nie było,

zapewne przechowywano je pod dachem, nad stajniami i wozowniami. Ze zwierząt gospodarskich bezpośrednio przy klasztorach hodowano najczęściej trzodę chlewną. Chlewy i karmniki były w dziesięciu klasztorach, w Brahiłowie, Gródku – u franciszkanów i szarytek, Dunajowcach, Kamińcu Podolskim – u karmelitów bosych, Komargrodzie, Kunie, Smotryczu, Zbrzuży. Obory lub wołownie dla bydła były tylko w pięciu klasztorach, w Dunajowcach, Komargrodzie, Kunie, Sokulcu i Winnicy. W pozostałych konwentach zajmowano się także hodowlą bydła i trzody chlewnej, ale potrzebne do tego zabudowania znajdowały się w folwarkach i chutorach (futorach). Pozostałe zabudowania gospodarcze pełniły najróżniejsze funkcje. Były to: kuchnie, piekarnie, drewnutnie, spichlerze, spiżarnie, browarki, dla wyrobu piwa i pitnego miodu, lodownie, oranżerie, piwnice osobne lub pod spichlerzami, kuźnie oraz najróżniejsze składy. Do rzadko spotykanych należały osobne budynki dla pomieszczenia siewkarni (Winnica i Zbrzyż), rzeźni (Winnica) i młyna (Latyczów). Oddzielny budynek zajmowała także przy klasztorze szarytek pralnia, zapewne ze względu na dużą ilość rzeczy do prania, co związane było z prowadzonymi przez siostry pensją i szpitalem. W trzech klasztorach znajdowały się także zabudowania służące do wyrobu świec. Blich, z szopą dla topienia i bielienia wosku, był w Kunie, Winnicy i Zbrzyżu, specjalna woskobojnica do wyrobu świec – w Winnicy, a w Komargrodzie przy klasztorze funkcjonował stebnik do przechowywania w zimie pszczołich pni. Zabudowania gospodarcze stawiane były z cegły lub drewna (bez przewagi któregośkolwiek materiału). Budynki drewniane zazwyczaj kryte były słomą, murowane zaś – gontem, choć i w tym wypadku zdarzały się wyjątki. Murowane zabudowania gospodarcze, z niewielkimi wyjątkami, znajdowały się w dziesięciu klasztorach, w Brahiłowie, Dunajowcach, Jarmolińcach, Kunie, Kupinie, Tepliku, Tywrowie, Szarawce oraz Winnicy – u dominikanów i kapucynów. W pozostałych konwentach przeważały drewniane budynki gospodarcze.

81 Obliczono na podstawie: J. Szczepaniak, *Diecezja kamieniecka ok. 1830...*, s. 164–178.

82 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 168; DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 3, k. 101; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 143; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 129v.

83 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 257; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 31v–32.

84 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 435v.

85 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 359v.

86 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 26.

87 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 315–318v.

Okolo 1830 r. w podolskich klasztorach zamieszkiwało 159 zakonników przynajmniej po ślubach czasowych oraz siedmiu nowicjuszy. Spośród zakonników największą grupę stanowili prezbiterzy (97 osób). Pozostali to bracia zakonni (28 osób) i klerycy (34 osoby). Najwięcej zakonników i nowicjuszy należało do Zakonu Kaznodziejskiego (64 osoby) oraz kapucynów (36 osób). Najmniejszą grupę stanowili misjonarze (pięć osób) i karmelici bosci (dziesięć osób). Z pozostałych zakonów: trynitarzy było 21, bernardynów – 16, franciszkanów konwentualnych – 14. Duża liczba dominikanów wynikała z ilości klasztorów posiadanych na Podolu przez ten zakon (11 domów). Misjonarze mieli tylko jedną placówkę w seminarium duchownym w Kamieńcu Podolskim oraz pełnili obowiązki kapelanów w klasztorach szarytek w Gródku i Tepliku⁸¹.

Do grupy zakonników-prezbiterów należy jeszcze dodać czterech ojców mieszkających przy kościołach i kaplicach diecezjalnych oraz kapelana szarytek w Gródku. Byli to Eraz Jaroszyński OP (kapelan w Mańkowcach)⁸², Filip Giżewski OFMCap (wikariusz w Kutkowcach)⁸³, Jan Adam Szczebłowski OFMCap (wikariusz w Starej Uszycy)⁸⁴, Stanisław Winnicki OSsT (rektor w Bielcach)⁸⁵ i Konstanty Dąbkowski CM (kapelan szarytek w Gródku)⁸⁶. Łącznie więc ok. 1830 r. na Podolu na stałe przebywało 171 zakonników i nowicjuszy.

Kościoły i kaplice

W schematyzmie na rok 1831 r. odnotowano stan diecezji kamienieckiej z jesieni poprzedniego roku. Liczyła ona wówczas 102 parafie, 97 w guberni podolskiej i pięć w Besarabii. Według katalogu we wszystkich parafiach miały być kościoły lub kaplice parafialne. Na podstawie protokołów wizytacji wiemy, że w 1831 r. nie wszystkie parafie posiadały kościoły lub kaplice parafialne. W Barze w 1806 r. pożar całkowicie unicestwił kościół św. św. Wojciecha i Stanisława. Wierni korzystali z kościołów dominikanów i franciszkanów (nieukończono)⁸⁷.

W Winnicy pojezuicki kościół, będący siedzibą parafii, w 1778 r. zniszczył pożar. Po 1795 r. budynek został przekazany przez władze carskie na potrzeby wojska, a w 1807 r. wraz z pojezuickim klasztorem stał się siedzibą gimnazjum. Do 1832 r. parafia korzystała z kościoła kapucynów lub dominikanów⁸⁸. Pozostałe parafie posiadały swoje świątynie, choć nie zawsze były to kościoły, o czym również dowiadujemy się z protokołów wizytacji. Kościołów nie zdołano wybudować w nowych parafiach, w Sawranii (1811)⁸⁹, Kumanowcach (1796)⁹⁰ i Kodymie (1828)⁹¹. Nabożeństwo odprawiano tam w tymczasowych kaplicach postawionych na czas budowy. Za kościoły nie uznawano również świątyń, w których modlili się wierni w parafiach leżących w Besarabii, konsekwentnie w schematyzmach i protokołach wizytacyjnych opisywano je jako kaplice.

Poza świątyniami parafialnymi w diecezji były także kościoły zakonne, przy których nie erygowano parafii, kościoły lub kaplice filialne oraz kaplice. Poniższa tabela przedstawia ich wykaz, z rozróżnieniem typu i przynależności do poszczególnych dekanatów. W rozstrzygnięciu wątpliwości co do typu świątyni korzystano z protokołów wizytacyjnych. W tabeli umieszczono tylko te kościoły i kaplice, które istniały w miejscowościach wymienionych w schematyzmie. W tabeli nie znalazły się zniszczone kościoły w Barze i Winnicy oraz tymczasowe kaplice funkcjonujące w okresie budowy kościołów.

Tabela 1. Kościoły i kaplice diecezji kamienieckiej w świetle schematyzmu na 1831 r.

Dekanat	Kościoły paraf.		Kaplice paraf.		Kościoły zak.	Filie i kaplice
	dioc.	zak.	dioc.	zak.		
Kamieniec Pod.	1	2			2	
I. Zińkowce	8	3			2	
II. Płoskirów	10	2				
III. Latyczów	5	1				2

88 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 241; W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej z rycinami i mapami*, t. 3, Wilno 1820, s. 111; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów dominikańskich...*, t. 2, s. 267; W. Rosowski, *Duchowieństwo w Winnicy w świetle spisu ludności z 1795 r.*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2010, 94, s. 276–277.

89 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 284–298; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 287–289v.

90 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 272; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 171–171v.

91 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 265–265v.

92 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 598; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 351–351.

93 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 226.

94 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 209–209v.

95 W 1772 r. procentowy udział kościołów parafialnych we wszystkich świątyniach łańciskich w diecezjach etnicznie polskich i litewskich oscylował pomiędzy 60 a 72%, natomiast w diecezjach kresowych – pomiędzy 80 a 87%. Gdyby uwzględnić w tych danych podane przez wspomnianego badacza kaplice publiczne i prywatne, to udział świątyni i kaplic parafialnych byłby jeszcze większy. S. Litak, *op.cit.*, s. 86–93.

Dekanat	Kościoły paraf.		Kaplice paraf.		Kościoły zak.	Filie i kaplice
	dioc.	zak.	dioc.	zak.		
IV. Lityń	7		1			1
V. Winnica	4	3			2	
VI. Braclaw	6	2			1	
VII. Bałta	8		2			2
VIII. Jampol	6	2				
IX. Mohylów	8				2	1
X. Uszyca	10	4				1
Besarabia			4	1		
Razem	73	19	7	1	9	7
	92		8			

Źródło: *Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXI...*, Berdicoviae [1830], nlb.

W katalogu diecezji kamienieckiej na 1831 r. znajdujemy potwierdzenie istnienia 116 obiektów sakralnych, w tym 92 kościołów parafialnych (79%), ośmiu kaplic parafialnych (7%), dziewięciu kościołów zakonnych (8%) niebędących siedzibami parafii oraz siedem filii i kaplic (6%). Spośród tych kościołów i kaplic zdecydowana większość, bo aż 100, posiadała status świątyni parafialnej (86%).

Zdarzało się również, że kościoły parafialne nie były wykorzystywane do liturgii. Ze względu na ich zły stan msze św. i nabożeństwa odprawiano w kaplicach zorganizowanych w przerobionych domach, jak w Ozarzyńcach⁹² i Tomaszpolu⁹³, lub w kaplicy na cmentarzu, jak w Ułanowie⁹⁴.

Stosunkowo niewielka ilość kościołów zakonnych, przy których nie prowadzono duszpasterstwa parafialnego, jest właściwa dla Kresów. Wykazały to już badania prowadzone przez Stanisława Litaka⁹⁵. Zakony prowadzane przez właścicieli dóbr miały z reguły siedziby w ośrodkach miejskich. Stawały się one prawie automatyczne centrami katolickiego życia religijnego, szybko uzyskując status świątyni parafialnych. Ze względów własnościowych oraz ekonomicznych do miast można było

sprowadzać większą ilość zakonów. Warunki sprzyjające osiedlaniu się kilku zakonów były tylko w największych miastach podolskich: Kamieńcu Podolskim, Gródku, Winnicy i Barze. Stąd tylko tam znajdowały się kościoły zakonne, które równocześnie nie były świątyniami parafialnymi. W stolicy diecezji nie było parafii przy kościele trynitarzy pw. Trójcy Św. i Pana Jezusa Nazareńskiego oraz kościele dominikanek pw. św. Michała. W Gródku statusu świątyni parafialnej nie posiadały: kościół franciszkanów konwentualnych pw. Zwiastowania NMP oraz kaplica przy klasztorze i szpitalu sióstr szarytek. W Winnicy nie prowadzono duszpasterstwa parafialnego przy kapucyńskim kościele pw. Matki Boskiej Anielskiej, a przy kościele dominikanów pw. Matki Bożej duszpasterstwo było tymczasowe ze względu na wspomniane zniszczenie fary. Po spaleniu się kościoła w Barze żaden formalnie nie był tymczasową siedzibą parafii. Ze względu na nieukończoną budowę kościoła franciszkanów bractwa parafialne oraz rzeczy kościelne znalazły się przy obu kościołach, dominikańskim pw. św. Anny i franciszkańskim pw. św. Józefa.

Nie dziwi również niewielka ilość kościołów filialnych. Takı status otrzymywały świątynie, gdzie prowadzono stałe duszpasterstwo, z którego korzystała dostateczna ilość osób z miejscowości zbyt odległych, nawet jak na warunki kresowe, od kościoła parafialnego. Ponadto fundusze istniejące przy takich kościołach musiały zapewnić dostateczne warunki ekonomiczne do utrzymania kościoła i duszpasterza. Uzyskanie praw filialnych skutkowało prawem do prowadzenia własnych ksiąg metrykalnych, a kapelan (zwany rektorem lub filialistą) uzyskiwał w stosunku do katolików na wyznaczonym przez ordynariusza obszarze uprawnienia plebana. W 1831 r. tylko w dwóch miejscowościach świątynie miały uprawnienia filialne, w Mińkowcach (par. Dunajowce, dek. uszycki)⁹⁶ i Hrymiacze (par. Zińków, dek. latyczowski)⁹⁷.

Kolejną kategorią świątyń były kaplice. Z reguły budowane były przez właścicieli dóbr. Część z nich stawiano

96 Mińkowce, murowany, w złym stanie (kryty słomą i bez podłogi), por. DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 382–384v.

97 Hrymiaczka, pw. Matki Boskiej Szkaplerznej, murowany, postawiony w 1758 przez bp. A. Orańskiego, plebana w Zińkowcach; konsekrowany w 1758 i powtórnie w 1778 przez bp. K. Cieciszkowskiego (po remoncie i przebudowie). DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 146–150v.

98 J. Szczepaniak, *Diecezja kamienicka około 1830...*, s. 163.

99 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 114–114v.

100 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 300; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 202–202v.

101 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 318–319v.

102 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 272; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 171–171v.

103 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 265–265v.

dla wygody właścicieli przy dworach i pałacach, jeśli te były znacznie oddalone od kościołów parafialnych. Z tego samego powodu budowano kaplice we wsiach, w których mieszkało dużo katolików. Miały one charakter publiczny i prywatny. W tych o charakterze publicznym zezwalano na częstsze odprawianie mszy św. W prywatnych zaś pozwolenie (indult) mogło dotyczyć tylko nabożeństw sprawowanych w pojedyncze dni roku. Zezwolenie na sprawowanie liturgii w kaplicach prywatnych wydawane było na krótki okres. Często istniejące kaplice dworskie nie miały takiego pozwolenia.

W schematyzmie na 1831 r. odnotowano istnienie zaledwie pięciu kaplic, w Berszadzie (par. Czeczelnik, dek. bałcki), Kożuchowie (par. Chmielnik, dek. lityński), Kruteńkim (par. Hołowaniewskie, dek. bałcki), Wołkowińcach (par. Bar, dek. mohylowski) i Żeniszkowcach (par. Wońkowce, dek. latyczowski). A było ich przynajmniej 131, w tym publicznych i prywatnych – 74, a cmentarnych – 57⁹⁸. Najprawdopodobniej odnotowano w schematyzmie tylko te kaplice, które miały charakter publiczny.

Z odnotowanych w opisywanym schematyzmie kościołów i kaplic przed okupacją turecką zbudowano dziesięć (8,6%), w XVIII w. rozpoczęto budowę 74 (63,6%), z czego w pierwszej połowie XVIII w. – 27 (24,1%), a w XIX w. – 32 (27,6%).

W 1830 r. prace budowlane kościołów trwały w dziesięciu miejscowościach. W trzech parafiach odprawiano nabożeństwa w starych drewnianych kościołach, ale prowadzono już prace nad wzniesieniem murowanych świątyń. Tak było w Derażni (zwożono materiał)⁹⁹, Starej Sieniawie (budowa od 1823 r.)¹⁰⁰, Granowie (budowa od 1827 r.)¹⁰¹. Niekiedy stan starych kościołów był tak zły, że na czas wznoszenia nowych trzeba było liturgię przenieść do tymczasowych kaplic. Tak było, jak już wspomniano wyżej, w Ozarzyńcach (budowa od 1800 r.) oraz Kumanowcach (budowa od 1802 r.)¹⁰², Tomaszpolu (budowa od 1816 r.) i Kodymie (budowa od 1827 r.)¹⁰³. Zdarzało

się również, że msze św. i nabożeństwa sprawowano w nowych, choć jeszcze nieukończonych kościołach. Tak było u franciszkanów w Barze¹⁰⁴, w Michałpolu¹⁰⁵ i Strzyżawce¹⁰⁶. Jeszcze inaczej zdarzyło się w Sawranii, gdzie w 1803 r. postawiono tymczasową kaplicę w technice „muru pruskiego” mającą służyć wiernym do czasu wzniesienia kościoła parafialnego. Kościoła nie rozpoczęto nigdy budować, a z kaplicy, ze względu na groźbę zawałania, trzeba było w 1827 r. przenieść nabożeństwa do oficyny pałacowej¹⁰⁷.

Budowa nowych, prawie zawsze murowanych świątyn sprawiła, że w 1830 r. ich większość na Podolu była z kamienia lub cegły. W opisywanym przez nas czasie tylko 23 z 116 kościołów lub kaplic zbudowano z drewna (20%). Spośród nich zdecydowana większość powstała w XVIII stuleciu. W XIX w. postawiono tylko kościół w Jołtuszkowie (1807 r.)¹⁰⁸ oraz kaplice w Sawranii (1803 r.)¹⁰⁹ i Żeniszkowcach (1819 r.)¹¹⁰. Najstarsze drewniane kościoły służyły wiernym w Michałkowcach (wybudowany w latach 1720–1721)¹¹¹, Granowie (1723 r.)¹¹², Jaryszowie (1723 r.)¹¹³, Derażni (1726 r.)¹¹⁴ i Ułanowie (1731 r.)¹¹⁵.

Wiele o pobożności podolskich katolików mówią wezwania świątyn. Wybierano tytuły nie tylko dla odróżnienia swojego kościoła od istniejących w sąsiednich miejscowościach, ale również kierując się upodobaniem wynikającym z pobożności. Kategoryzację wezwań kościelnych ustalił Stanisław Litak. W swoich pracach dotyczących struktury Kościoła łańciskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów podzielił wezwania na pięć typów: trynitarne, chrystologiczne, anielskie, maryjne i hagiograficzne¹¹⁶. Spośród 116 podolskich kościołów i kaplic odnotowanych w schematyzmie z 1831 r. nie odnaleziono wezwań trzech kaplic, w Kruteńkich, Wołkowińcach i Żeniszkowcach (2,6%). W pozostałych 113 świątyniach zdecydowana większość nosiła wezwanie hagiograficzne lub maryjne. W 40 kościoła lub kaplicach patronami byli święci (34,5%), w 38 – Matka Najświętsza (32,8%).

104 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 6–7v.

105 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 185–186; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 122–122v.

106 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 230–231.

107 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 284–298; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 287–289v.

108 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 6, k. 157v–158; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 332–332v.

109 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 284–298; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 287–289v.

110 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 703–707v.

111 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 74–74v.

112 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 318–319v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 86v–96.

113 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 325–326.

114 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 114–114v.

115 W kościele, ze względu na zły stan budynku, od 1827 r. nie odprawiano już nabożeństw. DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 209–209v, 210v–211.

116 S. Litak, *op.cit.*, s. 41–42.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ J. Szczepaniak, *Katolicy na Podolu...*, s. 89-93.

Osobom Trójcy Przenajświętszej dedykowane było 20 świątyń (17,2%). Najmniej kościołów nosiło wezwania chrystologiczne i anielskie. W pierwszym przypadku tytuł taki miało dziesięć kościołów (8,6%), w drugim – pięć (4,3%). W porównaniu z danymi dla przedrozbiorowej Rzeczypospolitej uzyskanymi przez wspomnianego wyżej S. Litaka na Podolu było mniej świątyń dedykowanych świętym, a więcej – Matce Bożej. W 1772 r. w Koronie i na Litwie wezwania świętych nosiło 67% kościołów, a tytuły maryjne – tylko 16%. W diecezji kamienieckiej w 1830 r. było również więcej świątyń z wezwaniami trynitarnymi – 17,2%, a w 1772 r. w Rzeczypospolitej – 7%¹¹⁷. Do najczęściej występujących wezwań podolskich świętych należały: Trójcy Przenajświętszej (15), Niepokalanego Poczęcia (12), Wniebowzięcia NMP (11), św. Józefa (dziewięć), św. Mikołaja (sześć) i św. Stanisława (sześć).

Opierając się na danych umieszczonych w protokołach wizytacji ok. 1830 r., w diecezji kamienieckiej mieszkały 232 752 osoby. W trzech pierwszych dekadach XIX w. zwiększyła się liczba ludności przynależącej do Kościoła katolickiego¹¹⁸. W tym samym okresie rozwinęła się również sieć parafii, szczególnie we wschodnich powiatach guberni podolskiej, gdzie liczba katolików była mniejsza i mieszkali w większym rozproszeniu. Powstanie nowych parafii i związany z tym wzrost ilości kościołów pozwolił na objęcie zwyczajną posługą duszpasterską większych grup wiernych. Niestety po upadku powstania listopadowego represyjne działania władz carskich, szczególnie przesiedlenia ludności katolickiej, deklaszacja szlachty „szaraczkowej” stanowiącej dużą część wspólnot katolickich oraz likwidacja klasztorów i szkolnictwa polskojęzycznego, zahamowały trwający od końca XVIII stulecia rozwój Kościoła katolickiego.

WYKAZ KOŚCIOŁÓW, KLASZTORÓW I KAPLIC

BAŁTA

Murowany kościół z kruchtą, dwoma kaplicami, zakrystią i skarbcem pw. św. Stanisława BM wybudował w 1765 r. dla katolików obrządku ormiańsko-katolickiego książę Stanisław Lubomirski, strażnik wielki koronny. W trakcie konfederacji barskiej, z zemsty za ukrywanie się konfederatów w tureckiej części miasta Bałta, wojska rosyjskie zniszczyły zabudowania tej części miasta (Józefów). W odwecie Tatarzy spalili część miasta leżącą po drugiej stronie rzeki Kodymy, na terenie Rzeczypospolitej. Spłonął wówczas kościół parafialny i plebania. Miasto, wraz z kościołem, zostało odbudowane w 1776 r. Wnętrze kościoła ozdabiały trzy drewniane ołtarze, główny z obrazem Matki Bożej. Świątynię konsekrował 17 grudnia 1826 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. W kościele modlili się także katolicy obrządku łacińskiego, dla których w 1810 r. założono oddzielną parafię. Zgodnie z umową plebanem obydwu parafii był duchowny obrządku ormiańskiego, a wikariusz – duszpasterzem łacinników¹¹⁹.

BAR

Kościół pw. św. Mikołaja ufundowała w 1550 r. królowa Bona. Pierwszy drewniany kościół został spalony przez Kozaków w 1648 r. Dopiero w 1719 r. bp Stefan Bogusław Rupniewski skierował do Baru ks. Mateusza Królikowskiego w celu odzyskania uposażenia probostwa barskiego (rozkradzonego przez dominikanów, jezuitów, probostwo unickie i miejscowych Żydów) oraz postawienia fary. Mimo spraw sądowych nie udało się odzyskać całości dóbr. Około 1721 r. rozpoczęto budowę z drewna dębowego nowego kościoła parafialnego. Z protokołu wizytacyjnego bp. Hieronima Sierakowskiego wiadomo, że w 1741 r. budowa nie została jeszcze ukończona. W tym

¹¹⁹ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 424–424v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 245–245v, 247v; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), Warszawa 1880–1902, s. 96–97 (dalej: SGKP).

120 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 315, 317v–318v; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, L. Grzebień (oprac.), Kraków 1996, s. 25–26; J. Mucha, *op.cit.*, s. 185, 186, 190, 191; SGKP, t. 1, s. 100.

czasie kościoł przejęli jezuitci, którzy dokończyli jego budowę, nadając mu tytuł: św. św. Wojciecha i Stanisława. Po kasacie zakonu kościoł przejęło duchowieństwo diecezjalne. W 1806 r. świątynię zniszczył pożar. Do chwili przeniesienia parafii do kościoła poddominikańskiego w 1832 r. nie zdołano wybudować nowej świątyni parafialnej, choć 22 czerwca 1828 r. zadeklarował sfinansowanie prac Onufry. Fundusz kościelny parafii barskiej w 1830 r. składał się z placu ofiarowanego w 1616 r. przez Zygmunta III Wazę, na którym stał kościół i zabudowania plebańskie oraz jurydyka, chutoru zw. Kanoniczne, ofiarowanego w 1740 r. przez Jerzego Dominika Lubomirskiego, starosty barskiego, futoru zw. Parochów, danego w 1774 r. plebanom przez Franciszka Ferdynanda Lubomirskiego, 256 morgów gruntów ornych zapisanych przez różnych dobrodziejów, dziesięcin snopowych z miasta Bar pięciu wsi (Komarowiec, Krutoborodyniec, Derażnia, Popowiec, Szczodrowa) oraz wolnego mlewa i połowu ryb, nie licząc sum zapisanych na szpital i bractwa¹²⁰.

BAR (DOMINIKANIE)

Dominikanie pojawili się w mieście w 1607 r. staraniem miejscowego plebana ks. Mateusza z Lipnika i starosty barskiego Stanisława Golskiego (akt fundacji z 27 listopada 1607 r.). Przejęli oni, wybudowany w 1598 r. przez starszych cechu szewskiego, drewniany kościółek pw. św. Anny. Proboszcz barski zrzekł się na korzyść zakonników prebendy związanej z tą świątynią. W trakcie powstania Chmielnickiego Kozacy rozpędzili zakonników (czterech z nich poniosło śmierć) i ograbili klasztor oraz folwarki dominikańskie. Dominikanie wrócili do miasta dopiero na początku XVIII w. Zastali zabudowania klasztorne i kościółek św. Anny w nie najgorszym stanie. Najprawdopodobniej potrzebowały one tylko niewielkiej przebudowy i remontu. W 1806 r., dzięki inicjatywie przeora o. P. Szadbeya OP, rozebrano drewniane zabudowania, z wyjątkiem rezydencji, by uczynić miejsce pod budo-

wę nowego murowanego klasztoru i kościoła. Świątynię, z kruchtą, zakrystią i skarbcem, zaczęto wznosić z cegły w 1811 r. z ofiar wiernych. We wnętrzu było pięć ołtarzy z drewnianymi nadstawami. W wielkim ołtarzu znajdował się malowany na płótnie obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, ozdobiony srebrną sukienką. Kościół konsekrował 7 października 1826 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. W kościele przed 1606 r. znajdował się łaskami słynący obraz Matki Bożej Różańcowej, przy którym znajdowało się wiele srebrnych wotów. Drewniana rezydencja, „dla dawności ku upadkowi już nachylona”, pokryta słomą. Na dziedzińcu klasztornym znajdowały się pozostałe zabudowania: drewniana oficyna postawiona w 1775 r. i pokryta słomą, w której znajdowały się izba dla czeladzi oraz piekarnia; dwupiętrowy drewniany spichlerz pokryty snopkami; wozownia ze stajnią zbudowana z drewna i pokryta słomą; piwnica w ziemi pokryta słomą oraz drewniana kuźnia, także kryta słomą. Obok tych zabudowań w 1823 r. rozpoczęto stawiać jednopiętrowy murowany klasztor. Do kasaty konwentu nie został on ukończony. Po kasacie klasztoru dominikanów w 1832 r. świątynia stała się siedzibą parafii¹²¹.

¹²¹ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 548v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 1–3; DACHmO, f. 717, op. 2, sp. 4, k. 4–5; SGKP, t. 1, s. 100; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 7–11; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 224–226.

BAR (FRANCISZKANIE)

Pierwszy kościół pw. św. Józefa i klasztor franciszkanów konwentualnych został wybudowany z drewna po 1662 r. z fundacji Seweryna Kalinowskiego, Alberta Miastkowskiego i Samuela Łojowskiego (początkowo zakonnicy mieszkali w oficynie zamkowej). Po zajęciu Podola przez Turków zakonnicy opuścili miasto. Wrócili do niego na początku XVIII w., przejmując zachowane kościół (Turcy urządzili w nim stajnię) i zabudowania klasztorne. W trakcie konfederacji barskiej świątynia uległa spaleni. W 1776 r., za rządów gwardiana o. Braczkiewicza, rozpoczęto na nowym miejscu budowę murowanego kościoła, z dwoma kaplicami, zakrystią i skarbcem, z funduszy pozyskiwanych od darczyńców.

122 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 2–2v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 6–7v; SGKP, t. 1, s. 100; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 262–263.

123 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 254; SGKP, t. 1, s. 154.

124 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 724–725; SGKP, t. 1, s. 210.

Prac budowlanych nigdy nie ukończono z powodu braku funduszy (wykończono zaledwie prezbiterium i jedną kaplicę boczną). Stało się tak, ponieważ po śmierci o. Braczkiewicza zgromadzone przez niego pieniądze na dokończenie kościoła (62 317 złp) zostały przejęte „prawem kaduka” przez Feliksa Dębowskiego. Przewlekły proces, ze względu na upadek Rzeczypospolitej prowadzony przez sądy polskie i rosyjskie, nie doprowadził do odzyskania pieniędzy (proponowany kompromis został przez zakonników odrzucony). Dnia 15 kwietnia 1812 r. ordynariusz kamieniecki zezwolił gwardianowi barskiemu Walentemu Zielińskiemu na rozpoczęcie nowej kwesty na dokończenie budowy. Do sierpnia 1829 r. zebrano na ten cel 29 227 złp i 20 gr oraz zakupiono wapno i drewno dębowe. Zatrudniony do prowadzenia prac architekt Godziszewski ocenił, że koszt prac wyniesie 70 tys. złp. Stary klasztor drewniany (wybudowany w XVII w.), „tylko reparacjami częstymi utrzymywany”, kryty słomą. Drewniane zabudowania gospodarcze kryte słomą lub darniami składały się ze spiżarni, piekarni, stajni i wozowni oraz piwnicy w ogrodzie. Konwent został skasowany w 1832 r. Pod koniec XIX w. zabudowania pofranciszkańskie znajdowały się już w ruinie¹²².

BERSZADA (KAPLICA)

Murowany z cegły kościół pw. św. Stanisława BM wybudowano w latach 1797–1798 r. na koszt Fryderyka Moszyńskiego. Do 1829 r. nie było formalnie przeprowadzonej erekcji kościoła i ustanowienia funduszu. Przy kaplicy rezydował kapelan¹²³.

BIELCE

Początkowo katolicy korzystali z kaplicy pw. Wniebowzięcia NMP, przebudowanej w 1824 r. z zakupionego domu. Parafię katolicką przy tej kaplicy erygował w 1828 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz¹²⁴.

BRACŁAW

Pierwszy drewniany kościół pw. Wniebowzięcia NMP powstał w pierwszej ćwierci XV w. Następny, także drewniany, wystawiono ok. 1540. W 1552 r. został zniszczony przez Tatarów. Odbudowany w 1613, najprawdopodobniej z fundacji Zygmunta III, został zniszczony przez Kozaków lub Turków. Tradycja podawała, że kościół ten postawiony był z kamienia. W latach 1726–1729 został odbudowany z drewna (obdarzono go 4 stycznia 1729 r. nowymi funduszami, za zgodą króla Augusta III). W 1740 r. Stanisław Potocki, krajczy koronny, sprowadził do miasta trynitarzy. W 1743 r. został zniszczony przez przypadkowo wywołany pożar. Odbudował go w drewnie, z dwoma kaplicami, babińcem, zakrystią i skarbcem, Konstanty Nowowiejski, generał major wojsk koronnych i starosta braclawski. Patronem kościoła był wówczas św. Mikołaj. Przez jakiś czas, w połowie XVIII w., działała przy kościele misja trynitarzka. Pod koniec XVIII w. kościół znajdował się w ruinie. „Dach cały spadł, podwaliny, czyli przyciesie pod kościołem, zgniły, zakrystia kościelna z wszelkiej ozdoby ogołocona”. W latach 1792–1799 ks. Antoni Czeczeli Nowosielecki dokonał gruntownego remontu świątyni (pokrył kościół nowym gontowym dachem, dał nowe murowane podwaliny, oszalował ściany zewnętrzne i sprawił dwa nowe ołtarze). W tym czasie kościół nosił tytuł Wniebowzięcia NMP, a w 1817 r. wizytator napisał, że ma tytuł Matki Bożej Szkaplerznej (nie są znane powody zmiany wezwania kościoła; nie był on w tych latach konsekrowany). Wnętrze kościoła ozdabiał wielki ołtarz z murowaną nadstawą, ufundowany przez Tadeusza Kozłowskiego, starostę braclawskiego, w którym wisiał słynący łaskami obraz Wniebowzięcia NMP. Mimo prac renowacyjnych stan kościoła nie był najlepszy. Stąd miejscowi właściciele ziemscy ofiarowali znaczne sumy na sfinansowanie budowy murowanego kościoła, o czym napisano w protokole wizytacji z 1805 r. Rozpoczęto go wznosić w 1809 r. z ofiar wiernych zbieranych

¹²⁵ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 235; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 2-3v, 4v-5, 19-20v; DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 133, k. 353-353v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 9v; L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, M. Dębowska (oprac.), Biały Dunajec-Ostróg 2017, s. 143; SGKP, t. 1, s. 345-348; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 121, 142-146; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Notatka o niektórych naszych siedzibach trynitarских*, Kraków 1912, s. 67-68.

przez ówczesnego plebana Franciszka Wilczkowskiego. Z powodu braku środków prace budowlane przerwano przed 1820. W 1825 r. konstrukcję starego kościoła wzmocniono dębowymi palami. Kolejne remonty przeprowadzono w 1830 r. i w latach 1854-1855. Murowany kościół rozpoczęto po raz wtóry budować dopiero w 1862 r., a ukończono – w 1884 r., za rządów proboszczów Franciszka Żelechowskiego (1860-1864) i Mikołaja Ułanowicza (1865-1900). Na przykościelnym cmentarzu, na czterech dębowych słupach, zawieszono trzy dzwony¹²⁵.

BRAHILÓW (TRYNITARZE)

W konstytucjach synodu łuckiego z 1726 r. podano, że pierwszy kościół parafialny, obsługiwany przez kapucynów, istniał w tym miejscu przed 1604 r. Nie wiadomo, czy świątynia katolicka przetrwała w tym miejscu do wojen kozackich, a później tureckich. Po przejściu miasta (garnizonu) od Turków murowanie kościoła dla sprawdzonych tutaj trynitarzy przez Franciszka Salezego Potockiego, krajczego wielkiego koronnego, a później wojewody kijowskiego i wołyńskiego, rozpoczęto w 1740 r. Kościół, z wieżą od frontu, dwoma kaplicami, zakrystią i skarbcem, ukończono budować w 1780 r., za rządów Stanisława Szczęsnego Potockiego, chorążego wielkiego koronnego. Budowę klasztoru, rozpoczętą równocześnie z kościołem, zakończono w 1744 r. Wnętrze kościoła polichromią ozdobił znakomity malarz, trynitarz Józef (Jan) Prachtl. On również namalował wszystkie obrazy do sześciu ołtarzy bocznych. Świątynię konsekrowano 7 października 1799 r. pw. Trójcy Św. Kościół ten uznawano za najpiękniejszą świątynię na Kresach. W 1744 r. trynitarze przywieźli z Madrytu łaskami słynącą figurę Pana Jezusa, poświęconą w Rzymie przez papieża Klemensa XII. Umieścili ją w wielkim ołtarzu. Trójkondygnacyjny podpiwniczony klasztor wybudowano w latach 1757-1778. Przykryto go dachówką i gontem. Na wewnętrznym dziedzińcu znajdowały się: murowane, pokryte gontem

lodownia i kuźnia, drewniane, pokryte słomą szopy na bydło, murowane dwie stajnie, stodoła i wozownia, drewnia pod jednym dachem krytym słomą; murowana, pokryta gontem oranżeria; dwie oficyny, w jednej była wozownia, drugą przeznaczono na szkołę parafialną. W części folwarcznej były: drewniany dworek folwarczny kryty gontem, częściowo murowana szopa na bydło kryta słomą; zdezelowany browarek kryty gontem, „nie-małej reparacji potrzebujący”, blech z drewnianą szopą do topienia i bielienia wosku. W trakcie kasaty klasztoru i zaboru kościoła przez prawosławnych pierwotna figura zaginęła. W 1832 r. kościół i klasztor zostały przejęte przez władze i zamienione na prawosławny klasztor żeński. Po konfiskacie świątyni katolicy modlili się w kaplicy cmentarnej aż do uzyskania pozwolenia na wybudowanie nowego kościoła¹²⁶.

126 DACHmO, f. 685, op. 4, op. 22, k. 231–235; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 355–358v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 69–70v; L. Królik, *op.cit.*, s. 143; SGKP, t. 1, s. 348; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 296–300.

CHMIELNIK

Pierwsza drewniana świątynia pw. Trójcy Św. postawiona w 1603 r. została zniszczona przez Tatarów. Odbudowano ją w 1728 r., zapewne również w drewnie. Nowy murowany kościół z dwiema kaplicami, dwiema wieżami, zakrytą i skarbcem został wybudowany w latach 1775–1802. Prace budowlane rozpoczęto z funduszy Józefa Salezego Ossolińskiego, wojewody podlaskiego i starosty chmielnickiego (kamień węgielny położono w pierwszym roku budowy). Po dwóch latach prac zdołano jedynie wyprowadzić fundamenty i mury. Ponieważ fundator zaprzestał finansować prace, obowiązki organizacji dalszych zadań przejął miejscowy pleban ks. Józef Aksamitowski. W latach 1777–1788 zdołano ze środków zebranych za pośrednictwem wiernych oraz z dochodów plebana wzniesić mury do pełnej wysokości. W takim stanie kościół został przykryty tymczasowym dachem, zapewne krytym słomą, postawiono w nim pięć ołtarzy i rozpoczęto odprawiać nabożeństwa, o czym świadczy opis kościoła sporządzony w 1797 r. Prace budowlane ukończono

¹²⁷ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 163–164; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 13; SGKP, t. 1, s. 589–590; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 191.

¹²⁸ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 355–356v; SGKP, t. 1, s. 598–600.

dopiero w 1802 r., zakładając murowane sklepienie i stawiając dach kryty gontem oraz tynkując i malując na biało ściany od wewnątrz i na zewnątrz. Wszystkie prace prowadzono na koszt Michała Zaleskiego, podkomorzego rosieńskiego, właściciela wsi Sandrak. Konsekwował go w 1826 r. bp Mackiewicz. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Matki Bożej Częstochowskiej, ozdobiony srebrnymi koronami i sukienkami. Na przykościelnym cmentarzu stała murowana dzwonnica w kształcie wieży, gdzie powieszono kilka dzwonów różnej wielkości¹²⁷.

CHOCIM

Kaplica pw. św. Mikołaja powstała w budynku po muzułmańskim domu modlitewnym, otrzymanym od władz rosyjskich 29 września 1805 r. Był to drewniany budynek pokryty dachówką. Poświęcił go 22 października 1808 r. o. Dionizy Tarnowski OP, miejscowy proboszcz. We wnętrzu znajdowały się cztery ołtarze (drewniane mensy i wiszące nad nimi obrazy), w wielkim znajdował się wizerunek św. Mikołaja. W 1825 r., jak zaznacza wizytator, kościół był w złym stanie. Niewielka katolicka wspólnota, licząca ok. 600 osób, korzystała z niego do chwili wybudowania kościoła – ten został wzniesiony w 1863 r. na koszt parafian¹²⁸.

CZARNOKOZIŃCE

W czasach przedrozbiorowych miasteczko Czarnokozińce należało do dóbr funduszowych biskupów kamienieckich. Pierwszy drewniany kościół zapewne powstał w związku z lokacją miasta, przed 1453 r. Murowany kościół pw. św. św. Stanisława BM i Marcina z Tours wybudowano w 1607 r. z fundacji bp. Pawła Wołuckiego. Poza terenem ofiarowanym na kościół i cmentarz fundator uposażył powstałą wówczas parafię wsią Porajówka. W 1612 r. Jan Próchnicki dostawił do niego kaplicę Zwiastowania NMP. Po przejściu Podola przez

Rzeczpospolitą rychło reaktywowano parafię (istniała już w 1724 r.) i wyremontowano kościół. Około 1750 r. z fundacji ordynariusza kamienieckiego po raz kolejny odnowiono świątynię i przebudowano murowaną wieżę, właściwie trójkondygnacyjną basztę. Kościół konsekrował 30 maja 1757 r. bp Mikołaj Dembowski. Następne prace remontowe ukończono w 1827 r. Podczas nich położono nowy dach gontowy, wytynkowano i wybielono ściany wewnętrzne i zewnętrzne, postawiono nową murowaną dzwonnice, na której zawisły dwa dzwony ściągnięte z wieży znajdującej się nad wejściem głównym ze względu na słabość konstrukcji świątyni. We wnętrzu znajdowało się siedem ołtarzy, pięć z drewnianymi nadstawami, dwa wymalowane na ścianie. W ołtarzu głównym wisiał obraz Świętej Rodziny sprowadzony w 1822 r. przez ks. Wawrzyńca Marczyńskiego, miejscowego plebana¹²⁹.

CZARNY OSTRÓW

Pierwszy drewniany kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP wybudowano w pierwszej połowie XVII w. z fundacji Wiśniowieckich. Został on zniszczony przez Turków i Kozaków. Po przejściu Podola przez Rzeczpospolitą w miejscu zniszczonego kościoła wzniesiono w 1720 r. z funduszy Michała Serwacego Korybuta Wiśniowieckiego kolejną świątynię, również drewnianą. Nowy, tym razem murowany kościół w stylu klasycystycznym zbudowano w latach 1797–1815 na koszt Konstantego Przeździeckiego, starosty pińskiego. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Wniebowzięcia NMP, sprawiony przez fundatora. Na placu kościelnym znajdowała się drewniana dzwonnica wzniesiona na słupach, w której zawieszono cztery dzwony. Kościół konsekrował w 1826 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz¹³⁰.

¹²⁹ DACHmO, f. 685, op. 4, s. 31, k. 3, 6; S. Jurczenko, *op.cit.*, s. 111–112; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 220; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 190, 191; SGKP, t. 1, s. 759; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 212–214.

¹³⁰ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 55–55v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 310; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 190–191; SGKP, t. 1, s. 767.

CZECZELNIK

Pierwszą drewnianą świątynię postawiono w 1751 r. dla jezuitów. Murowany kościół, wraz z zakrystią i skarbcem, pw. Opieki św. Józefa wybudowano w 1786 r. na koszt Józefa Lubomirskiego, podstolego litewskiego. Ze względu na złą konstrukcję budynku w latach 1818–1823 gruntownie go przebudowano (ściany dawnego kościoła zostały rozebrane do połowy wysokości i na nowo zbudowane). Prace naprawcze przeprowadzono dzięki staraniom ks. Grzegorza Kociubińskiego, ówczesnego plebana. Kościół wraz z zakrystią i skarbcem pokryty był białą blachą. Wnętrze ozdabiały trzy murowane ołtarze, w głównym znajdował się malowany na płótnie obraz Przemienienia Pańskiego, a nad cyborium umieszczono łąskami słynący obraz Matki Bożej. Drewniana dzwonnica znajdowała się na przykościelnym cmentarzu. Wisiały w niej trzy dzwony równej wielkości. Konsekracji odnowionej świątyni dokonał 7 września 1824 bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. Cały fundusz kościelny złożony był w kapitałach, od których pobierano procenty, oraz w 502 rbs przyznanych parafii sądownie przez senat za utracone kapitały przejęte przez państwo. Finansowane z niego było utrzymanie kościoła, duchowieństwa, służby kościelnej i nauczyciela szkoły¹³¹.

CZERCZE

Kościół parafialny pw. Trójcy Św. wybudowano w 1637 r. na koszt bp. Pawła Piaseckiego. W latach 1717–1718 powstała nowa murowana świątynia z wieżą w fasadzie dzięki trosce ks. Wojciecha Tomaszewskiego, kanonika kamienieckiego, i hojnej dotacji bp. Stefana Bogusława Rupniewskiego (akt dotacji z 10 lipca 1718 r. zapisany w kamienieckich aktach grodzkich 6 czerwca 1784 r.). Ofiarował on na rzecz parafii część miasteczka Czercze i wieś Stefanówka należące do dóbr stołowych biskupów kamienieckich. Świątynię konsekrował bp Adam

Wojna Orański, ale już na początku XIX w. nie wiadomo, w którym roku (obowiązki kamienieckiego biskupa pomocniczego pełnił od 1730 do ok. 1779 r.). W 1777 r. świątynię odnowiono dzięki trosce miejscowego proboszcza i kanonika kamienieckiego Pawła Matuszewicza. Pod koniec XVIII w. świątynia wymagała naprawy. Wizytujący napisał o niej, że jest „w stanie najmizerniejszym, upadku bliski”. W ołtarzu głównym był malowany na płótnie obraz Trójcy Św. Na cmentarzu przykościelnym znajdowała się drewniana dzwonnica na słupach z trzema dzwonami. W 1818 r. częściowo zamieniono gontowe pokrycie dachu¹³².

CZERNIEJOWCE

Murowany kościół parafialny, z kruchtą i zakrystią, pw. św. Mikołaja powstał ok. 1640 r. z przebudowanego starego zamku, z fundacji Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego. Po przejściu Podola przez Rzeczpospolitą kościół był w dobrym stanie. Szybko jednak uległ pożarowi (ok. 1700 r.). Zniszczenia nie były widocznie dotkliwe, skoro rychło został odbudowany. Konsekwował go bp Stefan Bogusław Rupniewski. Wnętrze ozdabiały trzy ołtarze z drewnianymi nadstawami, w głównym znajdował się obraz Matki Bożej Szkaplerznej. Na przykościelnym cmentarzu stała dzwonnica wsparta na czterech słupach, w której wisiały cztery dzwony. W 1823 r. świątynię odnowiono na koszt miejscowego plebana Karola Bucenia, kanonika kamienieckiego. Dokumenty fundacyjne zaginęły w trakcie napadów tatarskich. Z dokumentów datowanych w 1721 i 1728 wynika, że od czasu fundacji kościoła do beneficjum plebańskiego należała wieś Wielkie Kossy oraz jurydyka¹³³.

DERAŻNIA

Pierwsza drewniana świątynia pw. św. Anny została postawiona tuż po przejściu w 1664 r. miasta przez

132 DACHmO, f. 685, op. 4, s. 31, k. 9–9v, 12–12v; S. Jurczenko, *op.cit.*, s. 110–111; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 190, 191; SGKP, t. 1, s. 796.

133 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 291–292, 295v–296, 321–321v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 191; SGKP, t. 1, s. 825.

¹³⁴ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 114–114v, 117v–118; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 191; SGKP, t. 1, s. 958–959; t. 15, cz. 1, s. 402–403.

księcia Antoniego Lubomirskiego, miecznika koronnego (uprzednio właścicielem był Iwan Wyhowski, wojewoda kijowski rozstrzelany przez wojska koronne za zdradę stanu). Budowę świątyni sfinansował nowy zarządca miasta. Ponieważ miasto było własnością królewską, zarządzali nim kolejni starostowie mianowani przez króla. Żaden z nich nie był właścicielem miasta, stąd też żaden z nich nie przekazał parafii odpowiedniego majątku fundacyjnego. Duchowieństwo i służba kościelna utrzymywały się z pensji i naturaliów przekazywanych przez starostów. Jedynym majątkiem trwałym parafii była niewielka jurydyka na przedmieściach miasta, o której po raz pierwszy wspominają dokumenty z 1773 r. Po przejściu Podola przez Rzeczpospolitą parafię erygowano po raz wtóry w 1726 r. Wówczas odbudowano kościół. Był on także remontowany w 1822 r. Stan konstrukcji budynku był jednak tak zły, że przed 1830 r. rozpoczęto prace nad wybudowaniem murowanej świątyni (zbierano ofiary pieniężne i zwożono materiały budowlane). W ołtarzu głównym znajdował się obraz św. Anny. Na cmentarzu przykościelnym stała dwukondygnacyjna drewniana dzwonnica, w której wisiały trzy niewielkie dzwony¹³⁴.

DUNAJOWCE

Pierwszy kościół parafialny pw. św. Michała Arch. postawili na początku XVII w. Konięcpolscy. Przed 1639 r. powiększył jego uposażenie Michał Stanisławski, podkomorzy kamieniecki. Został on całkowicie zniszczony w okresie niewoli tureckiej. Odbudowano go w latach 1718–1721 z funduszy Maksymiliana de Kroesser Kreuzera, podstolego latyczowskiego. Fundusz kościelny został znacznie powiększony w 1769 r. przez Piotra Potockiego, starostę śniatyńskiego. W 1810 r. świątynię odnowiła Antonina z Czackich Krasieńska (w tymże roku powtórnie konsekrował ją bp Jan Kanty Podhorodeński, łucki biskup pomocniczy). Wnętrze ozdabiało pięć ołtarzy, niektóre z nich były malowane *al fresco* na murze. W głównym,

wewnątrz drewnianej nadstawy, wisiał malowany na płótnie obraz znacznej wielkości przedstawiający zaśnieżenie NMP, sprowadzony z Rzymu. Na fundusz parafii składały się wieś Demianowce, jurydyka w Dunajowcach, dziesięcina z klucza dunajowickiego, annuata pobierana ze skarbu kolatorki (500 złp)¹³⁵.

¹³⁵ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 370–371v, 375; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 258–260; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 190, 191; SGKP, t. 2, s. 225.

DUNAJOWCE (KAPUCYNI)

W 1750 r. propozycję fundacji klasztoru i kościoła złożył kapucynom Józef Potocki, hetman wielki koronny. W marcu 1751 r. wybrano pod budowę odpowiedni teren, a 24 kwietnia tegoż roku bp Mikołaj Dembowski zapowiedział publicznie powstanie klasztoru. Zanim doszło do kanonicznego objęcia terenu pod budowę, zmarł fundator. Na prośbę kapucynów syn zmarłego Stanisław, wojewoda poznański, potwierdził wolę ojca i zatwierdził wszystkie jego wcześniejsze postanowienia. Pozytywną decyzję wydała również 9 lipca 1751 r. kapituła kamieniecka. Dnia 15 sierpnia 1751 r. na podstawie zgody ordynariusza ks. Tomasz Świrski, proboszcz i dziekan dunajowiecki, postawił krzyż i poświęcił plac budowy. Do drewnianej rezydencji oraz kaplicy zakonnicy wprowadzili się 8 grudnia 1751 r. W 1752 r. Stanisław Potocki zapewnił kapucynów o kontynuacji fundacji i zagwarantował środki na budowę kościoła i klasztoru (w 1760 r. poświęcono kamień pod jego budowę). Po jego śmierci (8 lutego 1760 r.) prace budowlane kościoła musieli prowadzić sami ze względu na spory dotyczące własności klucza dunajowickiego. Na domiar złego w 1764 r. runęły dotychczas postawione mury kościoła budowanego do 1790 r. Świątynię pw. Niepokalanego Poczęcia konsekrował 24 lub 26 października 1790 r. lwowski biskup pomocniczy Kryspin Cieszkowski. Wewnątrz znajdowało się sześć ołtarzy malowanych *al fresco* z obrazami na płótnie. W wielkim ołtarzu wisiał obraz Niepokalanego Poczęcia NMP. Piętrowy murowany klasztor kryty czerpicą z dwoma piętremi piwnic wybudowano w latach

¹³⁶ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 151–155v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 46–47v; P.R. Jankiewicz, *op.cit.*, 65–80; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 260–261; SGKP, t. 2, s. 225; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 268–269.

¹³⁷ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 488–488v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 298–298v, 300v; DACHmO, f. 717, op. 2, sp. 2, k. 158; L. Królik, *op.cit.*, s. 144; P.S. Szlezynger, *Dawny kościół parafialny w Dzygówce na Braclawszczyźnie (Ukraina)*, „Ochrona Zabytków” 1999, 51, nr 1, s. 54–60; SGKP, t. 2, s. 312.

1760–1790. Murowane zabudowania gospodarcze kryte gontem składały się z piekarni, browaru, wozowni i karmnika dla wieprzów, wołowni, lodowni wykopanej w ziemi, magazynu, drewni, stajni, niewielkiej oranżerii oraz drewnianej kuźni. Nieopodal zabudowań i ogrodu był dom dla gości. Klasztor został zamknięty przez władze carskie w 1832 r. Kościół oddano prawosławnym w 1834 r., którzy zmienili tytuł świątyni na Wniebowstąpienia Pańskiego¹³⁶.

DZYGÓWKA

Murowany z kamienia kościół parafialny pw. Ducha Św. postawiono w latach 1803–1805 na koszt Wincentego Jaroszyńskiego. Akt fundacji wystawił on 14 kwietnia 1804 r., a 28 sierpnia 1804 r. wniósł do ordynariusza prośbę o ustanowienie przy nim parafii. Do prezbiterium świątyni dobudowana była kaplica z grobami Jaroszyńskich oraz zakrystia i skarbiec. We wnętrzu znajdowały się trzy ołtarze malowane *al fresco*, w głównym wisiął łaskami słynący obraz Matki Bożej. W kaplicy znajdował się także malowany ołtarz z wizerunkiem Pana Jezusa Ukrzyżowanego. W murze ogradzającym przykościelny cmentarz znajdowała się dzwonnica wsparta na dwóch murowanych filarach, w której wisały dwa duże dzwony. Świątynię konsekrował 17 sierpnia 1841 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. Zapisał on na utrzymanie parafii: annuatę (800 złp) oraz roczną dotację w naturaliach. W 1824 r. fundusz powiększył W. Wiatrowski, ofiarując parafii 1000 złp ulokowanych na wsi Wiatrowce. Parafię erygowano w 1806 r. (wówczas założono księgi metrykalne)¹³⁷.

FELSZTYN

Pierwszy drewniany kościół pw. św. Wojciecha wybudowano w 1594 r. na koszt Mikołaja Herburta, wojewody ruskiego i założyciela miasta. Został on zniszczony

w 1680 r. przez Turków. Odbudował go z drewna i na nowo uposażył w 1721 r. Jan Strzemęski, rotmistrz chorągwi pancерnej i właściciel wsi. Beneficjum plebańskie stanowiła jurydyka zwana Księżdówką z łanami plebańskimi i ziemią orną dla poddanych (446 morgów), a także grunty pod kościół, zabudowania plebańskie i ogrody. Nowy kamienny kościół z dwoma kaplicami rozpoczęto budować w 1753 r. na terenie starego zamczyska z funduszy Marianny Grabianki, z d. Kalinowskiej. Budowa długo nie była ukończona ze względu na ruinę majątku, do której doprowadził na skutek niegospodarności syn fundatorki Tadeusz Grabianka, starosta liwski. Prace budowlane kontynuowali kolejni właściciele Felsztyna: Onufry Morski, kasztelan kamieniecki, a po 1781 r. Teresa Grabianka, z d. Stadnicka, starościna liwska, żona Tadeusza Grabianki, która odkupiła rodzinny majątek. W wielkim ołtarzu znajdował się obraz Trójcy Św. i św. Wojciecha. Do muru okalającego przykościelny cmentarz dobudowano murowaną dzwonnice, w której zawieszono cztery dzwony. Ukończoną świątynię konsekrował 26 lipca 1791 r. bp Adam Stanisław Krasiński, dedykując ją Opatrzności Bożej¹³⁸.

¹³⁸ DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 61–61v, 64v–65; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 296–297; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 190, 191; SGKP, t. 2, s. 381–382.

GRANÓW

Pierwsza świątynia istniała już przed 1604 r. Po odzyskaniu Podola wystawiono w 1723 r. nowy drewniany kościół pw. Przemienienia Pańskiego, z wieżą, zakrystią i skarbcem, na koszt Adama Mikołaja Sieniawskiego, kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego (zapis w aktach grodzkich we Lwowie 12 kwietnia 1723 r.). Majątek fundacyjny został pomnożony o wieś Słobódka (Księżdówka) najprawdopodobniej przez Augusta Aleksandra Czartoryskiego, wojewodę ruskiego (z powodu braku dokumentów wizytujący parafię na początku XIX w. nie ustalili daty tej fundacji; jak mniemali, stało się to ok. 1742 r., ponieważ wówczas wspomniany wojewoda zamienił dziesięciny snopowe na sumę 200 złp).

139 DACHmo, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 318–319v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 86–96, 97–108, 112–119v, 128–140; L. Królik, *op.cit.*, s. 144; SGKP, t. 2, s. 796.

Kościół był konsekrowany 3 września 1777 r. przez bp. Franciszka Komornickiego. Na początku XIX w. kościół był w złym stanie. Jak odnotowano w 1814 r. w protokole wizytacyjnym:

Zewnątrz szalowanie lipowe stare i zdezelowane mający, dach gontami pobity stary i podziurawiony tak, że w czasie nawałnego deszczu przez ściek wody do niego wejść i zwyczajnego odbywać nabożeństwa nie można. Nie mniej ściany kościoła, luboć ankrami żelaznymi wzmocnione, przecież się dla dawności wyruszyły, a mianowicie – po lewej stronie wewnątrz tak się [ściana] skanlowała, że za nadejściem silnego wiatru spodziewać się należy smutnego przypadku.

W 1815 r. dokonano remontu kościoła, wzmocniono ścianę i zmieniono dach. We wnętrzu były trzy ołtarze z drewnianymi nadstawami. W wielkim ołtarzu znajdował się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, ozdobiony srebrną sukienką oraz pozłacanymi koronami. Nową murowaną świątynię wzniesiono w latach 1827–1849 r. z fundacji księcia Adama Czartoryskiego. Na przykościelnym cmentarzu znajdowała się dzwonnica na drewnianych słupach, w której wisiały trzy dzwony¹³⁹.

GRÓDEK

Pierwszy drewniany kościół pw. św. Anny wybudowano w 1496 r. z fundacji Michała i Jędrzeja Nowodworskich. Został on zniszczony w 1550 r. przez Tatarów. Nowy murowany kościół pw. Zwiastowania NMP wzniesiono na nowym miejscu w 1580 r. z fundacji Mikołaja Herburta z Felsztyna. Tenże w 1598 r. wystawił akt powiększający uposażenie fary i parafii. Kościół przetrwał wojny tureckie i po 1718 r. został odnowiony na potrzeby parafii. Nową murowaną świątynię pw. św. św. Stanisława i Jana Chrzyciela, z dwoma kaplicami, skarbcem i zakrystią,

postawiono w latach 1767–1779 z fundacji Jana Zamoyskiego, wojewody podolskiego. Konsekrował ją w 1826 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. W ołtarzu głównym znajdował się obraz św. Stanisława ze Szczepanowa. Na przykościelnym cmentarzu była słupowa murowana dzwonnica¹⁴⁰.

¹⁴⁰ DAŽO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 16–16v, 19; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 213; J. Mucha, *op.cit.*, s. 184, 190, 191; SGKP, t. 3, s. 818–819; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 121, 154–154.

GRÓDEK (FRANCISZKANIE KONWENTUALNI)

Na miejscu zniszczonej pierwszej fary, nie wiadomo z czyjej fundacji, wybudowano jeszcze przez wojnami kozackimi i tureckimi niewielki murowany kościółek pw. św. Anny. Początkowo należał do mansjonarzy parafialnych, ale później osadzono przy nim misjonarzy. Świątynia przetrwała okupację turecką, choć w ruinie i bez wyposażenia, jak świadczy protokół wizytacji przeprowadzonej w 1718 r. przez bp. Stefana Bogusława Rupniewskiego. W 1720 r. kościółek oddano franciszkanom za sprawą Tomasza Józefa Zamoyskiego, starosty płockiego i gródeckiego. Jego brat Michał Zdzisław, wojewoda smoleński, zezwolił franciszkanom postawić obok odnowionej świątyni murowany piętrowy klasztor z kamienia dawnego zamku. Zbudowano go w 1732 r. na koszt ks. Moledzińskiego, plebana gródeckiego. Odnowiony kościół konsekrował 10 sierpnia 1738 r. bp Franciszek Kobielski. W bliżej nieznanych okolicznościach kościół przeszedł na własność szarytek. Powtórnie franciszkanie zostali sprowadzeni do niego w 1778 r. przez Jana Jakuba Zamoyskiego, wojewodę podolskiego, za pozwoleniem Stolicy Apostolskiej, na polecenie króla Stanisława Poniatowskiego. Król zdecydował bowiem, że franciszkanie kamienieccy przeniosą się do Gródka, a na miejscu ich kościoła i klasztoru powstaną nowe fortyfikacje. W 1830 r. klasztor gródecki pokryty był strzechą. Drewniane zabudowania gospodarcze, kryte gontem, składały się ze spiżarni i piekarni, wozowni i stajni z drewnią, karmnika dla wieprzów, drugiej stajni, szopy dla bydła i świń oraz oficyny dla służby. Klasztor został

¹⁴¹ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 29–31; DAŻO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 35–45v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 213–214; SGKP, t. 3, s. 818–819; Wołyński [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 263–266.

¹⁴² DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 101v–102v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 22, 24–24v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 214–215; Wołyński [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 306–309.

skasowany w 1832 r. (łaskami słynący obraz św. Antoniego przeniesiono do kościoła parafialnego)¹⁴¹.

GRÓDEK (SZARYTKI)

Dwupiętrowy murowany klasztor wraz ze szkołą i konwiktem dla uczennic oraz szpitalem wybudowano dla siostr miłosierdzia św. Wincentego a Paulo (szarytek) z fundacji Jana Jakuba Zamoyskiego, wojewody podolskiego. Zapisał on 10 lutego 1784 r. szarytkom (akt fundacji roborowany w akta krasnostawskie 16 lutego 1784 r. i oblatowany w kamienieckie akta grodzkie 17 lutego 1785 r.) wieś Nowy Świat, część wsi Bosówka oraz grunty pod budowę klasztoru i szpitala, a także ogrodu. Nieco później tenże fundator zapisał również 500 złp na utrzymanie kapelana (akt darowizny roborowany w Krasnymstawie 27 maja 1784 r. i oblatowany w Kamieńcu Podolskim 26 lutego 1785 r.). Prace budowlane zaczęto przed formalnym spisaniem darowizny, tak że w 1784 r. siostry mogły zamieszkać w ukończonych budynkach. Poza klasztorem, szpitalem i szkołą w środku zabudowań znajdowała się kaplica z kopułą wystającą ponad dach. W ołtarzu głównym umieszczono obraz z podobiznami św. św. Józefa i Rafała. Obok klasztoru znajdowały się drewniany, pokryty gontem skład na drewno, częściowo murowana, częściowo drewniana pralnia przykryta słomą, murowana stajnia i wozownia kryta gontem, murowana oficyna kryta gontem z mieszkaniem dla kapelana. W ogrodach były: drewniany skład na narzędzia, drewniany chlew oraz drewniana lodownia, kryte słomą, stajnia, spichlerz i szopa, pod jednym dachem krytym słomą, oraz drewniana oranżeria na kwiaty i zioła wraz z mieszkaniem dla czeladzi szpitalnej¹⁴².

HOŁOWANIEWSKIE

Pierwszy kościół wraz z parafią ufundował Stanisław Feliks (Szczęsny) Potocki, chorąży wielki koronny,

a później wojewoda ruski. Podpisał on w Tulczynie akt fundacyjny 1 lutego 1781 r. (został on wpisany do akt konsystorza generalnego w Braclawiu 14 stycznia 1782 r.). Budowę kościoła pw. św. Stanisława BM ukończono w 1797 r. (być może kościół był wcześniej ukończony, ale dopiero wówczas go poświęcono). Ze względu na pochylenie „zupełne do upadku” w 1819 r. rozpoczęto wznosić w nowym miejscu murowaną świątynię. Fundatorką jej była Tekla z Sanguszków Potocka. Prace budowlane kościoła, z wieżą, zakrystią i skarbcem, zakończono w 1826 r., a kościół poświęcił 19 grudnia, w trakcie wizytacji kanonicznej, dziekan bałcki ks. Jan Komarnicki. Wnętrze ozdabiały trzy ołtarze, w głównym znajdował się obraz Trójcy Św. Na placu przykościelnym stała drewniana dzwonnica, w której wisiały trzy dzwony różnej wielkości. Fundator zapisał na rzecz parafii 800 złp na utrzymanie plebana, ordynację w naturze (wyceniana w 1829 r. na 184 rbs), 60 morgów pola ornego oraz sianożęcia z 50 morgów łąki¹⁴³.

HRYMIACZKA (FILIA)

Wieś funduszowa nadana w 1450 r. przez Odrowążów parafii zińkowieckiej. Murowany kościół wybudowano w 1758 r. z fundacji bp. Adama Orańskiego, ówczesnego plebana w Zińkowie. W 1778 r. świątynia została odnowiona, a następnie konsekrowana przez bp. K. Cieciszowskiego, pw. Matki Bożej Szkaplerznej. W ołtarzu głównym znajdował się obraz patronki. Przy kościele prowadzono duszpasterstwo parafialne (księgi metrykalne od 1756 r.). Kościół nie posiadał żadnych funduszy, jego własnością był tylko grunt pod kościołem, cmentarzem, wikarówką i futorem brackim (nieco ponad 3 morgi), a duchowieństwo i szpital utrzymywało się z procentu niewielkich sum ofiarowanych przez dobrodziejów¹⁴⁴.

¹⁴³ DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 256–256v, 261–261v; L. Królik, *op.cit.*, s. 146; SGKP, t. 3, s. 107–108.

¹⁴⁴ DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 146–147, 149v; SGKP, t. 3, s. 194; Wołyński [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 214.

¹⁴⁵ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 212–212v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 302–302v, 303v; DACHmO, f. 717, op. 2, sp. 6, k. 12v–14; SGKP, t. 3, s. 394.

JAMPOL

Pierwsza świątynia została wybudowana pod koniec XVIII w. na koszt Katarzyny Orłowskiej, z d. Pruszyńskiej. Nowy murowany kościół wybudowano w latach 1810–1824 z fundacji Macieja Dobrzańskiego, sędziego powiatu jampolskiego. Stawiany był jako kościół filialny parafii w Dzygówce. Parafię erygowano przy nim 18 lipca 1824 r. Konsekrował go pw. Niepokalanego Poczęcia NMP 22 maja 1825 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz, mimo że wyposażenie nie było jeszcze skończone. Sprawiono później trzy ołtarze, z drewnianą nastawą, w głównym znajdował się zaś obraz Niepokalanego Poczęcia, malowany na płótnie. Rychło po zakończeniu prac wykończeniowych, jak współcześni sądzili, ze względu na zbyt masywny fronton z galerią, kościół „począwszy się od frontu do prezbiterium, poprzecznie przerysował się, a w trzech miejscach znacznie pękł”. Z tego powodu władze cywilne i kościelne nakazały zamknąć świątynię. Zobowiązano również wdowę po fundatorze do jej naprawy. W trakcie prac remontowych nabożeństwa odprawiano w kaplicy, na którą przemianowano dwór Dobrzańskich. Fundusz kościelny ustanowiony 27 grudnia 1811 r. składał się z rocznej pensji dla plebana (60 rbs), organisty i kościelnego (po 15 rbs), pola ornego dla plebana (24 morgi), działek pod domy i ogrody dla służby kościelnej oraz rocznej ordynacji w naturaliach. W późniejszych latach doszły do niego sumy ofiarowane przez miejscowych obywateli, zabezpieczone na dobrach jampolskich (400 rbs), a także pieniądze (2040 rbs) zapisane testamentem zmarłego w 1817 r. proboszcza w Czerniejowcach Tadeusza Zaremby, także ulokowane w dobrach jampolskich¹⁴⁵.

JANÓW (BERNARDYNI)

W 1754 r. Adam Myszka Chołoniewski, chorąży zwino-
grodzki, podkomorzy bełski i kasztelan buski, postawił

drewniany klasztor i kaplicę pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, w których chciał osadzić jakiś zakon dla prowadzenia powstałej parafii. W 1760 r. zwrócił się w tej sprawie z prośbą do bernardynów, którzy propozycję przyjęli. Dnia 16 września 1760 r. okólnik prowincjała Wenantego Tuszkowskiego zapowiedział powstanie nowego klasztoru bernardyńskiego. Biskup łucki Antoni Wołłowicz sprzeciwił się erygowaniu nowego bernardyńskiego klasztoru. Wyraził jedynie zgodę na zamieszkanie w Janowie jednego zakonnika, który miał objąć obowiązki administratora parafii. Dopiero po śmierci ordynariusza, w 1769 r. bernardyni otrzymali pozwolenie na objęcie fundacji. Dnia 1 kwietnia 1780 r. wdowa po fundatorze parafii i klasztoru bernardynów Salomea z Kątskich Chołoniewska, wraz z synami Ignacym, Rafałem, Andrzejem, Ksawerym i Andrzejem, ofiarowała fundusze na postawienie murowanego kościoła, z kruchtą, skarbcem i zakrystią. Zasadnicze prace budowlane i wyposażenie wnętrza w konieczne sprzęty ukończono przed 1820 r., a drobniejsze prace trwały do czasu konsekracji kościoła. We wnętrzu znajdowało się pięć mozaikowanych ołtarzy. W wielkim wisiał obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem ozdobiony srebrną sukienką i koronami, pochodzący z kamienieckiego kościoła jezuitów, ofiarowany przez bp. Wacława Hieronima Sierakowskiego. W murze okalającym od frontu kościoła przykościelny cmentarz postawiono murowaną trzysłupową dzwonnice. Świątynię konsekrował w 1841 r. bp Franciszek Mackiewicz. Piętrowy klasztor murowany z cegły, kryty gontem, wybudowano w latach 1780–1820, w tym samym czasie co kościół. Do kompleksu klasztornego należały także: murowana oficyna (szkoła parafialna i mieszkania dla służby) oraz drewniane zabudowania gospodarcze (stajnia, wozownia, szopa klasztorna i spichlerz). W ramach represji po upadku powstania listopadowego konwent został skasowany przez władze. Parafię objęło duchowieństwo diecezjalne¹⁴⁶.

¹⁴⁶ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 316–320v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 108–109; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 420–421v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 78–82v; *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, H.E. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 95–96; L. Królik, *op.cit.*, s. 146; SGKP, t. 3, s. 423; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniszczone kościoły...*, s. 221–222.

¹⁴⁷ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 440–453; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 83–84v; *Klasztory bernardynskie...*, s. 97–98; SGKP, t. 3, s. 450–451; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 302–303; J. Mucha, *op.cit.*, s. 191; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 222–224; O. Zharuk, *op.cit.*, s. 237–256.

JARMOLIŃCE (BERNARDYNI)

Budowę drewnianego kościoła pw. św. Antoniego i św. Jana Nepomucena oraz klasztoru dla bernardynów rozpoczął w 1761 r. Paweł Starzyński, szambelan królewski. Budowę murowanego kościoła, z kruchtą, dwoma kaplicami, zakrystią i skarbcem, oraz klasztoru rozpoczęto od poświęcenia 13 czerwca 1790 r. kamienia węgielnego przez bp. Kryspina Cieszkowskiego. Prace budowlane finansowano z pieniędzy ofiarowanych przez ziemian (znaczną część kosztów poniósł Jan Onufry Orłowski, łowczy koronny). Zasadnicze prace zakończono i kościół poświęcono w 1814 r., ale konsekracji całkowicie wykończonej świątyni dokonał w 1825 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. We wnętrzu świątyni było siedem murowanych mozaikowanych ołtarzy. W wielkim znajdował się malowany w Paryżu obraz Matki Bożej Anielskiej, sprowadzony przez Adama Orłowskiego. W 1815 r. rozebrano drewniany kościół, a pięć lat później – także drewniany klasztor. Zakonnicy zamieszkali wówczas w wykończonym skrzydle klasztoru. Ze względu na braki funduszy do kasaty konwentu w 1831 r. cały kompleks klasztorny nie został ukończony. Murowane zabudowania gospodarcze składały się z podpiwniczonego spichlerza, piekarni, stajni i wozowni, browaru oraz szopy na siano. Po usunięciu zakonników władze carskie oddały kościół „panującemu wyznaniu”¹⁴⁷.

JARYSZÓW

Tuż przed wojną z Turcją wybudowano w miasteczku drewniany kościół obrządku łacińskiego, z którego w 1717 r. pozostały ruiny. Nowy drewniany kościół, ze skarbcem i zakrystią, pw. Wniebowzięcia NMP wybudowano w 1723 r. na koszt Dominika Kossakowskiego, kasztelana podlaskiego. Wnętrze ozdabiało pięć ołtarzy z drewnianymi nadstawami, w głównym znajdował się malowany na płótnie obraz Wniebowzięcia NMP

„przywoitym pędzlem”. W mur okalający przykościelny cmentarz wkomponowano trzysłupową murowaną dzwonnice, w której wisiały dwa dzwony. Fundusz kościoła składał się z nadanych przez fundatora annuaty dla plebana (400 złp) i organisty (100 złp), pola ornego, ogrodu dla plebana i organisty, wolnego mlewa i wyrębu. Fundusz powiększyli 15 marca 1789 r. Józef Kałasanty Dzieduszycki (1000 złp) i Antoni oraz Anna z Chądzyńskich Bromirscy (5000 złp), zabezpieczonych na dobrach klucza jaryszowskiego, a także ks. Michał Zacharzewski (3000 złp) zapisem testamentowym z 21 stycznia 1800 r.¹⁴⁸

148 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 325–326, 329v–330; J. Mucha, *op.cit.*, s. 190, 191; SGKP, t. 3, s. 465.

149 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 6, k. 157v–158; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 332–332v, 335v–336; SGKP, t. 3, s. 600; SGKP, t. 15, cz. 2, s. 24.

JOŁTUSZKÓW

Parafia została erygowana 21 marca 1799 r. (akt fundacyjny z 25 lutego tegoż roku wystawiony przez Kazimierza Krassowskiego, konsyliarza nadwornego imperatora). Na podstawie tego aktu fundator, miejscowy dziedzic, postawił w 1807 r. kościół wraz zakrystią i skarbcem pw. Ducha Św. z drewna dębowego, na murowanym fundamencie. Wnętrze ozdabiały trzy ołtarze z drewnianymi nadstawami, w głównym wisiał obraz Niepokalanego Poczęcia NMP. Na przykościelny cmentarz przechodziło się murowaną bramą w kształcie wieży, w której znajdowała się dzwonnica z trzema dzwonami. Pierwotny fundusz parafii, ustanowiony w 1799 r., składał się z annuaty (600 złp), ordynacji w naturaliach, 4 morgów gruntu pod chutor, ziemi pod ogród i pasiekę oraz zabudowań kościelnych, a także wolnego mlewa i wyrębu. Majątek został pomnożony w 1816 r. przez Katarzynę Horodyną (1000 złp) oraz w 1818 r. przez Józefa Krassowskiego (4000 złp). Sumy te zostały zabezpieczone na dobrach jołtuszkowskich¹⁴⁹.

KAMIENIEC PODOLSKI (KATEDRA)

Pierwszy drewniany kościół farny wybudowano na krótko przed 1374 r. (lokacja miasta na prawie niemieckim).

Przy niej osiadł ok. 1384 r. pierwszy biskup diecezji kamienieckiej Aleksander. Nową murowaną świątynię najprawdopodobniej rozpoczęto wznosić po 1463 r. (po uspokojeniu sytuacji politycznej), za rządów bp. Pawła z Bojańczy. Wzniesiono wówczas czteroprzęsłowe gotyckie prezbiterium, zakrytą wieżę. Nie ma pewności, czy zdążono przed jego śmiercią, w 1453 r., rozpocząć murowanie naw. Pewne jest, że istniejące na początku XVI w. nawy boczne zostały przebudowane za rządów bp. Jakuba Buczackiego. Za bp. Leonarda Słończewskiego dobudowano murowaną kaplicę zwaną „biskupią” lub „Pocieszenia NMP” (ukończono ją w 1561 r.). Dnia 14 czerwca 1616 r. pożar zniszczył dach katedry oraz jej wyposażenie. Remont i przebudowa nie zostały ukończone do zajęcia miasta przez Turków, choć już pięć lat po pożarze odprawiano w niej nabożeństwa. Około 1628 r. dobudowano do katedry z fundacji bp. Pawła Piaseckiego kaplicę pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, popularnie zwaną kaplicą „litteratorum” lub „rajców”. W tym czasie zmieniono również dach. Podniesiono ściany naw bocznych i przykryto całość świątyni jednym dachem. Za rządów bp. Michała Działyńskiego (zm. ok. 1657 r.) przeprowadzono renowację (choć niektórzy sądzą, że budowę) kaplicy pw. św. św. Piotra i Pawła (Najświętszego Sakramentu). W 1672 r. w katedrze było sześć kaplic („rajców”, „Pocieszenia NMP”, Słończewskiego, Ducha Św., Herbutowska i Wszystkich Świętych) oraz 12 ołtarzy. W latach 1672–1699 świątynię zamieniono na meczet. Z tego powodu sam budynek nie został zniszczony, przepadło jednak całe wyposażenie wnętrza. Po wyzwoleniu miasta z rąk tureckich, 22 września 1699 r. wszedł do miasta bp Jan Dłużewski wraz z kilkunastoma duchownymi. Przejmowanie kościołów kamienieckich rozpoczęli od usunięcia z cmentarza katedralnego szczątków pochowanych tam muzułmanów. Dzień później ozdobiono stojący przy katedrze minaret drewnianą figurą Niepokalanego Poczęcia NMP. Dnia 24 września 1699 r. dokonano rekonyliacji katedry. Poważniejsze prace rozpoczęto

dopiero po objęciu diecezji przez bp. Stefana Bogusława Rupniewskiego (29 czerwca 1717 r.). Sprawiono wówczas z jego funduszy, zachowany do dzisiaj, wielki ołtarz oraz chór i organy. Katedrę powtórnie konsekrowano w 1721 r., w trakcie wizytacji kanonicznej. Gruntowne prace remontowe, zacierające wszystkie pozostałości po czasach tureckich, oraz uzupełnienie wyposażenia wnętrza prowadzono za rządów bp. Mikołaja Dembowskiego. Zmieniono wówczas fronton świątyni, odnowiono wielki ołtarz i organy, sprawiono nowe stalle, ambonę, konfesjonały, ławki i tron biskupi (prace ukończono w 1754 r.). Nakazano także umieścić na półksiężycu wieńczącym minaret nową figurę Matki Bożej Niepokalanie Poczętej, wykonaną w Gdańsku ze złoconego mosiądzu (uroczyście ustawienie posągu miało miejsce 10 maja 1756 r.). Oprócz wielkiego ołtarza we wnętrzu, jak zaświadcza wizytacja Adama Stanisława Krasińskiego, w 1777 r. było 14 ołtarzy bocznych: św. Szczepana, św. Maurycego, Trójcy Św., Niepokalanego Poczęcia NMP (w kaplicy „rajców”), św. św. Jana Kantego, Sebastiana i Barbary (także w kaplicy „rajców”), św. Andrzeja, Matki Bożej Łaskawej (w kaplicy „Pocieszenia NMP”), św. Józefa, św. Tadeusza, Bożego Ciała (w kaplicy Najświętszego Sakramentu), św. św. Piotra i Pawła (w kaplicy Najświętszego Sakramentu), św. Michała Arch., św. Jana Nepomucena i św. Anny¹⁵⁰.

KAMIENIEC PODOLSKI (DOMINIKANIE)

Pierwszy drewniany kościół dla dominikanów wybudowano przed 1370 r. z funduszy księcia Koryatowicza (niepewne) lub w wyniku tzw. zbiorowej fundacji miejskiej dla zakonników przybyłych ze stacji misyjnej w Nowogródku, jak głosi XVII-wieczna tradycja zakonna. Erekcja konwentu zapewne nastąpiła później, jak sądzą badacze, w związku z lokacją w 1374 r. miasta na prawie magdeburskim (po raz pierwszy konwent wspomniano w dokumencie z 11 maja 1375 r.). W 1401 r. książę Swidrigiełło

150 Archiwum Krakowskiej Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, *Acta visitationis generalis Dioecesis Camenecensis Podoliae... anno salutis 1777-mo, die 11-ma mensis Augusti inchoatae in anno vero sequenti 1778 peractae et finitae*, b. sygn., s. 37–56 (dalej: AKK); J. Dr Antoni [Rolle], *op.cit.*, t. 2, s. 198–223; K. Iwnicki, *Katedra w Kamieńcu*, Warszawa 1930; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 181–184; J. Mucha, *op.cit.*, s. 184, 187, 190; SGKP, t. 3, s. 756–757; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 70–71, 73–74, 87–88, 121–123.

dodał do uposażenia klasztoru wieś Ziubrowce. Po 1420 r. kościół i klasztor zniszczył wielki pożar miasta. Ocalał z niego tylko łaskami słynący obraz Matki Bożej. Na pogorzeliśku, z funduszy zakonnych i ofiar wiernych, wzniesiono murowany kościół z kruchtą, ale bez kaplic (zapewne budowa murowanej świątyni nie rozpoczęła się bezpośrednio po pożarze, ale dopiero w połowie XV w., na co wskazują przesłanki źródłowe). Od 1596 do 1628 r. dobudowano do kościoła pięć kaplic. Pierwszą z nich, Matki Bożej Różańcowej, postawiono w 1596 r. z fundacji Potockich. Dnia 14 czerwca 1616 r. kolejny pożar miasta zniszczył świeżo odrestaurowany kościół i klasztor (ocalała kaplica różańcowa, zakrystia i biblioteka). Zniszczenia odbudowali Potoccy. W 1628 r. postawiono kaplicę Pana Jezusa z fundacji Wojciecha z Rycht Humieckiego, kasztelana kamienieckiego (został w niej pochowany 14 lutego 1618 r.). Kolejną kaplicę pw. Trójcy Św. oraz św. św. Pawła i Dominika ufundował Paweł Damecki (został w niej pochowany w 1629). Pozostałe kaplice poświęcone były św. Walentemu i św. Katarzynie. W tym okresie okoliczna szlachta wydatnie powiększyła fundusz klasztorny. W 1590 r. Stanisław Papiński darował im wieś Cybulówę, a w 1620 r. Piotr Orzechowski – połowę wsi Załucze. W okresie tureckim w klasztorze były koszary janczarów, a kościół zamieniono na meczet. Po zwrocie Podola Rzeczypospolitej, 25 września 1699 r. świątynię przywrócono do kultu katolickiego mimo ogromnych zniszczeń. Obrzędowi przewodniczył bp Jan Dłużewski, pomocniczy diecezji chełmskiej i administrator diecezji kamienieckiej. Prace renowacyjne, rozpoczęte przez dominikanów w 1737 r., za rządów przeora Jana Damasceńskiego Spendowskiego, nie posuwały się szybko ze względu na brak funduszy. Dopiero w 1740 r. ofiara księcia Michała Potockiego, starosty trembowelskiego, przyspieszyła prace. Do 1754 r. naprawiono kościół, zbudowano wieżę i sprawiono 13 murowanych i ozdobionych stiukami rokokowych ołtarzy. W wielkim znajdowała się drewniana nadstawa, w której umieszczono malowany na

plótnie obraz św. Mikołaja. Po ustąpieniu Turków klasztor został w latach 1704–1754 przebudowany z fundacji Michała Franciszka Potockiego, starosty trembowelskiego. „Składał się z pięciu niejako odrębnych apartamentów” pokrytych gontem: pierwszy – wschodni – przylegał do prezbiterium, drugi – zachodni – znajdował się przy ulicy, obok wieży kościoła, trzeci – południowy – połączony był z poprzednią ścianą, czwarty z refektarzem wybudowany był przy dziedzińcu wewnętrznym, a piąty, z kuchnią, oddzielony korytarzem od apartamentu wschodniego. Na dziedzińcu znajdowały się zabudowania gospodarcze: murowana stajnia i wozownia z drewnianymi składami na piętrze (łącznie ze spichlerzem), pokryte gontem; dawny browarek, drewniana stajnia i drewniany skład. Na małym dziedzińcu znajdowały się tzw. pokoje fundatorskie (zamieszkałe przez czeladź)¹⁵¹.

¹⁵¹ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 30–38v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 6–9; J. Dr Antoni [Rolle], *op.cit.*, t. 2, s. 255–267; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 184–185; A. Przeździecki, *Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów*, t. 1, Wilno 1841, s. 193–195; SGKP, t. 3, s. 757; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 34–37, 46–47; Wacław z Sulgostowa [E. Nowakowski], *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902, s. 246–247; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 74–88; *idem, Zniesione kościoły...*, s. 226–237.

KAMIENIEC PODOLSKI (DOMINIKANKI)

U początku klasztoru dominikanek w Kamieńcu Podolskim stał zamiysł powołania żeńskiego klasztoru w stolicy Podola zrodzony przez Elżbietę Ciepłowską h. Pobóg, po przyjęciu przez nią katolicyzmu. Przywdziała ona dominikański habit tercjarski i otworzyła pensję dla pańien w domu Strusiów. Na początku XVII w. z pieniędzy uzyskanych od dobroczyńców kupiła od Stanisława Lanckorońskiego kamienicę przy Bramie Ruskiej, rychło powiększoną o dwór Sulimów i inne darowane dobra, do której przenieśli się pobożne tercjarki wraz z prowadzonym przez siebie zakładem. W 1615 r., za zgodą bp. Jana Andrzeja Próchnickiego i prowincjała dominikanów o. Antonina z Przemyśla, tercjarki otrzymały prawo założenia klauzury, co było równoznaczne z erekcją klasztoru. Jego egzystencję na przyzwoitym poziomie zapewniło nadanie przez króla Zygmunta III wsi Nowosiółki oraz zgoda na zakup wsi Pułłowiec. Znacznie majątek klasztoru wzbogacił posąg (25 tys. złp) wniesiony przy wstąpieniu do zakonu Zofii Wiktorii, córki Stefana

¹⁵² DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 19–22v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 185; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 366–375; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 303–306.

Potockiego, wojewody braclawskiego. Kondycja finansowa klasztoru kamienieckiego pozwoliła siostrze przenieść się w nowe miejsce, przy Bramie Stefana Batorego, gdzie stał wcześniej dwór Potockich ofiarowany w 1643 r. dominikankom przez matkę Zofii Wiktorii, Marię Amalię Mohylankę 1° Potocką, 2° Firlejową, 3° Wiśniowiecką. Zezwolenie na przenosiny, otrzymane od Stolicy Apostolskiej, i zgoda bp. Andrzeja Leszczyńskiego pozwalały siostrze rozpocząć budowę kościoła. Prace ruszyły przed 1646 r., ale nie wiadomo, czy ukończono je przed zajęciem miasta przez Turków. Turcy przerobili zabudowania klasztorne na fortyfikacje. Po usunięciu z Kamieńca Podolskiego siostry przez szereg lat znajdowały schronienie w różnych klasztorach (ostatnim przed powrotem do Kamieńca był klasztor w Żółkwi). W 1699 r. pozostałe przy życiu cztery siostry wróciły do miasta, na dawne miejsce, przy Bramie Ruskiej. Wszystkie jednak zmarły do 1707 r. Po ich śmierci zakon delegował do Kamieńca Podolskiego przeoryszkę konwentu lwowskiego Barbarę Karczewską wraz z dwoma siostrami. Zakupiły one za pieniądze ofiarowane przez przeora kamienieckich dominikanów o. Józefa Mocarskiego plac w sąsiedztwie klasztoru franciszkanów oraz w 1710 r. od ks. Cieszyńskiego, prałata kapituły kamienieckiej, dwór, który zamieniono na klasztor. Siostry przeniosły się do niego dwa lata później, na zawsze opuszczając zrujnowane zabudowania przy Bramie Ruskiej. W 1713 r. rozpoczęto budować kościół (kamień węgielny poświęcił 3 lipca 1713 r. ks. Paweł Garbowski, kustosz kamieniecki). Ukończony kościół konsekrował w 1720 r. bp Stefan Bogusław Rupniewski pw. św. Michała Arch. Prace budowlane sfinansowano z sum klasztornych, przy wydatnej pomocy Stanisława i Stefana Gorazdowskich oraz Barbary Fredrowej. W połowie XVIII w. obiekt został odnowiony z ofiar wiernych, przy wydatnej pomocy Michała Franciszka Potockiego, starosty trembowelskiego. Do 1833 r. przy klasztorze istniała szkoła dla dziewcząt¹⁵².

KAMIENIEC PODOLSKI (KARMElici BOSI)

Karmelitów bosych sprowadziła do miasta w 1623 r. Katarzyna z Białobrzeźnic Cieklińska, żona Marcina, sędziego surogata kamienieckiego i latyczowskiego. Ofiarowała im swój dworek oraz 5000 złp przeznaczonych na budowę kościoła (akt fundacji z 28 stycznia 1623 r.). Fundację potwierdził bp Adam Nowodworski, zezwalając na przybycie do miasta i zamieszkanie w ofiarowanym dworku dwóch zakonników o. Makarego od Przenajświętszego Sakramentu i o. Bogusława od św. Michała. Wielkim dobroczyńcą konwentu kamienieckiego był Piotr Potocki, wojewoda braclawski i starosta kamieniecki. Dnia 24 lipca 1647 r. zwolnił zakonników z powinności i podatków związanych z zakupem gruntów. Wstawił się także za karmelitami u Władysława IV i Jana Kazimierza w sprawie przekazania klasztorowi działek należących do starostwa kamienieckiego, co umożliwiło podjęcie budowy kościoła i klasztoru. Powiększył również fundusz klasztorny, co zatwierdził sejm obradujący w 1653 r. w Brześciu. Budowa kościoła pw. Matki Bożej Zwycięskiej, św. św. Józefa i Teresy została ukończona przed najazdem Turków. Po zajęciu przez nich Kamieńca Podolskiego zakonnicy musieli opuścić miasto (27 września 1672 r.). Zabudowania klasztorne weszły w skład umocnień miejskich, a materiał ze zburzonych obiektów posłużył do przebudowy mostu. Po przejściu miasta przez Rzeczpospolitą karmelici wrócili do dawnej siedziby. Nie mogli jednak przejąć swej własności ze względu na konieczność zachowania zbudowanych przez Turków umocnień. Zamieszkali w dworku Marcina Bogusza, podkomorzego ziem podolskich. Ponieważ posiadłość nie była wielka, komisarz Marcin Kazimierz Kątski 24 września 1703 r. przekazał zakonowi sąsiednie place jako rekompensatę za utraconą własność. Do 1717 r. karmelici wybudowali na pozyskanym terenie drewnianą kaplicę i rezydencję. Zakonnicy, niezadowoleni z wielkości rekompensaty, złożyli wniosek o jej zwiększenie. W efekcie ich starań

¹⁵³ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 303–309; M. Nagielski, *Piotr Potocki, wojewoda braclawski – Hektor kamieniecki*, „Wiek Stare i Nowe” 2020, t. 15 (20), s. 55–56; J. Dr Antoni [Rolle], *op.cit.*, t. 2, s. 290–295; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 185; B.J. Wanat, *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce...*, s. 373–376; *idem*, *Życie i działalność karmelitów bosych...*, s. 323–356; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 279–291.

¹⁵⁴ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 308.

sejm nakazał wypłacić zakonnikom 40 tys. złp na wybudowanie kościoła. Kościół zaprojektował Wilhelm Rippe, podkomorzy parnawski, ówczesny komendant twierdzy, a pracami budowlanymi rozpoczętymi w 1727 r. kierował jego następca Jan Witte. Ukończony kościół konsekrował w 1750 r. bp Mikołaj Dembowski. W wielkim ołtarzu, w monumentalnej drewnianej nadstawie, znajdował się malowany na płótnie obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, „niżej zaś w cieniach zwycięstwo nad Turkami wyobrażone”. Ponadto były ołtarze w bocznych kaplicach, cztery z drewnianymi nadstawami, tyleż samo malowanych na ścianach, oraz dwa z murowanymi nadstawami ozdobionymi sztukaterią. Piętrowy murowany z kamienia klasztor pokryty był gontem. Zabudowania klasztorne składały się z murowanego budynku pokrytego gontem, w którym umieszczono piekarnię, stajnię i wozownię (dwa ostatnie pomieszczenia wynajęto biskupowi kamienieckiemu); nowej, murowanej, krytej gontem wozowni i stajni klasztornej, pod którymi znajdowała się murowana piwnica; drewnianej stajni i browarku, oficyn, częściowo murowanych, częściowo drewnianych, krytych gontem, w których poza pokojami znajdowała się piekarnia¹⁵³.

KAMIENIEC PODOLSKI (MISJONARZE)

Sporządzeni w 1811 r. do miasta misjonarze zamieszkali przy seminarium duchownym, które wówczas znajdowało się w klasztorze karmelitów bosych. Seminarium oraz mieszkania dla regensa i profesorów znajdowały się na drugim piętrze skrzydła klasztornego, przyległego do kościoła¹⁵⁴.

KAMIENIEC PODOLSKI (TRYNITARZE)

Dwa dni po wkroczeniu wojsk polskich do Kamieńca Podolskiego, 24 września 1699 r., komisarze przejmujący miasto wydali decyzję o przekazaniu trynitarzom

niewielkiego meczetu znajdującego się przy Bramie Polskiej. Dnia 27 września 1699 r. Jan Dłużewski, pomocniczy diecezji chełmskiej i administrator diecezji kamienieckiej, wydał dokument fundacyjny klasztoru. Ponieważ nadany zakonnikom plac okazał się wąski i niedogodny do wzniesienia kościoła i klasztoru, a przekazany meczet – zawilgocony, ówczesny prezydent Michał od Najświętszego Sakramentu podjął starania o przekazanie zakonowi innego placu. Pomocą w tym okazał się testament Dominika Chocimirskiego, który w 1696 r. zapisał trynitarzom opuszczony w mieście dworek. Za zgodą komisarza Marcina Kazimierza Kątskiego, kasztelana krakowskiego, w 1707 r. trynitarze objęli dworek, w zamian za meczet i wcześniej przekazany im plac. Trynitarze powiększyli go o kamienicę zwaną Kalinówką i zakupione działki. W przejętym domu zamieszkali zakonnicy i tam otworzyli pierwszą kaplicę. W 1712 r. wybudowali drewniany kościół, który poświęcili 20 listopada tegoż roku i uroczystie do niego wprowadzili sprowadzoną z Rzymu figurę Pana Jezusa Nazareńskiego. W 1753 r. rozebrano drewniany kościół, by zrobić miejsce na murowaną świątynię. Nabożeństwa przeniesiono do tymczasowej kaplicy zbudowanej z drewna rozebranej świątyni. Wznoszenie nowego kościoła, z zakrystią i skarbcem, rozpoczęto za rządów prezydenta Wawrzyńca od św. Mateusza, a zakończono w 1765 r. za rządów prezydenta Albina od św. Józefa. We wnętrzu postawiono siedem malowanych na ścianie ołtarzy, ozdobionych stiukowymi ornamentami. W wielkim wstawiono wspomnianą wyżej rzeźbę Pana Jezusa Nazareńskiego. Ołtarz ten konsekrował w 1752 r. bp Mikołaj Dembowski. Miał on nadany 11 grudnia 1750 r. przez Benedykta XIV przywilej odprawiania wieczystych mszy św. za dusze zmarłych. Kościół konsekrował 8 października 1780 r. bp Adam Stanisław Krasiński pw. Trójcy Św. i Pana Jezusa Nazareńskiego. Dwupiętrowy, murowany z cegły, pokryty gontem klasztor postawiono w latach 1723–1742. Drewniana, kryta gontem piekarnia, drewniany dworek kryty

¹⁵⁵ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 263–266v; J. Dr Antoni [Rolle], *op.cit.*, t. 2, s. 295–300; R. Król-Mazur, *op.cit.*, s. 36; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 186; Wołyński [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 300–302.

¹⁵⁶ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 360–361; DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, s. 743–745v.

gontem oraz dwa murowane domy kryte gontem (wynajęte urzędowi państwowemu), drewniana stajnia oraz murowany, podpiwniczony, kryty gontem spichlerz¹⁵⁵.

KISZYNÓW

Katolicy parafii kiszyniowskiej, istniejącej od 1826 r., korzystali z kaplicy pw. Opatrzności Bożej znajdującej się w domu zbudowanym z cegły z ofiar wiernych za zgodą władz rosyjskich. Oprócz kaplicy i zakrystii w budynku było trzypokojowe mieszkanie dla plebana. Murowany kościół parafialny wzniesiono w latach 1841–1844 po części z daru cara Mikołaja I i ofiar p. Taranczuka, miejscowego katolika¹⁵⁶.

KITAJGRÓD

Pierwsza świątynia powstała w mieście jeszcze przed zajęciem Podola przez Turków, na co wskazywały przedmioty liturgiczne należące do tego kościoła przechowywane w 1664 r. w katedrze kamienieckiej. Po ustąpieniu Turków w 1706 r. postawiono drewniany kościół pw. Narodzenia NMP. Został on hojnie uposażony przez Józefa Potockiego i jego żonę Teofilę (akt fundacji z 9 stycznia 1721 r.). W pierwszej połowie XVIII w. kościół dwukrotnie płonął wraz z całym wyposażeniem. Nowy, murowany z kamienia, ze skarbcem i zakrystią, powstał dopiero w 1775 r. z fundacji Dominika Krokowskiego, sędziego grodzkiego kamienieckiego. W kościele było pięć ołtarzy z nadstawami murowanymi, ozdobionymi sztukaterią. W głównym umieszczono malowany na płótnie obraz Nawiedzenia NMP. W murze okalającym przykościelny cmentarz, na froncie, znajdowała się dzwonnica. Pierwotny fundusz kościelny obejmował dziesięcinę z folwarków kitajgrodzkiego i kruszanowickiego, grunt orny i sianożęcie, 300 złp gotowizny, 32 złp rocznego procentu z sumy zabezpieczonej na miejscowym kahale oraz ordynację w naturaliach. Po sprzedaży części majątku,

bez zabezpieczenia w transakcji dotrzymania warunków erekcji kościoła, przez jakiś czas parafia pozostawała bez funduszu. Dopiero w 1789 r. Helena z Krokowskich Morozowicka ustanowiła nową fundację, zaprzysiężoną rok później, ofiarując na utrzymanie plebana i wikariusza 150 rbs annuaty oraz opał, wolne mlewo, wolny wypas i utrzymanie pasieki¹⁵⁷.

157 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 385v–386v; 390–390v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 265–266; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 190, 191; SGKP, t. 4, s. 115.

158 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 265–265v; 266v; SGKP, t. 4, s. 241–242.

KODYMA

Drewniana kaplica parafialna pw. Opatrzności Bożej została wybudowana w 1812 r. z funduszy Mariana Socha-Chomentowskiego. Znajdował się w niej tylko ołtarz główny z obrazem na płótnie Matki Bożej i wykonanym na blasze miedzianej wizerunkiem Jezusa Ukrzyżowanego (obydwa dobrego pędzla). Kaplica za zgodą ordynariusza została poświęcona i dopuszczona do kultu. W 1827 r. Piotr Socha-Chomentowski, były sędzia graniczny powiatu bałckiego, zobowiązał się do wybudowania murowanego kościoła parafialnego (akt fundacji z 26 listopada 1827 r., wpisany 16 października 1829 r. do akt sądowych powiatu bałckiego). Najprawdopodobniej w 1828 r. erygowano parafię (w tym czasie zaprowadzono księgi metrykalne). Do jego śmierci zdążono postawić fundamenty (kamień węgielny poświęcił w 1827 r. dziekan bałcki ks. J. Komarnicki). Fundator ofiarował na fundusz kościelny: roczną pomoc dla plebana w wysokości 500 złp oraz kościelnego i organisty 100 złp, grunt pod kościół, zabudowania plebańskie i domy dla służby kościelnej, 54 morgów ziemi ornej, sianożęcie z 18 morgów łąki oraz ordynację w naturaliach¹⁵⁸.

KOMARGRÓD (FRANCISZKANIE)

Bracia Czwertyńscy: Stefan Felicjan, Antoni Włodzimierz i Onufry Wawrzyniec, 23 marca 1745 r. wystawili dokument fundacyjny dla franciszkanów konwentalnych, darowując zakonnikom w Komargrodzie plac pod

159 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 59–60; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 279–282; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 27–34v; L. Królik, *op.cit.*, s. 146; SGKP, t. 4, s. 298; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 266–267.

kościół i klasztor oraz folwark, a także zapisując dobra na ich utrzymanie. Wkrótce fundatorzy wystawili dla nich drewniany klasztor i kaplicę. Ponieważ Tatarzy zniszczyli ją, nabożeństwa przeniesiono do refektarza klasztornego (po wybudowaniu kościoła budynek został zamieniony na spichlerz). W 1770 r. Janusz Tomasz Czetwertyński sfinansował budowę nowego murowanego kościoła pw. Znalezienia Krzyża Św. Prace zakończono w 1811 r. (konsekracja 3 maja 1811 r. przez bp. Józefa Krzysztofiwicza, ordynariusza ormiańsko-katolickiego). W 1816 r. erygowano przy nim parafię. Wewnątrz kościoła było pięć ołtarzy; w wielkim znajdował się drewniany krzyż z relikwiami Krzyża Św. (na zasuwie obraz Jezusa Ukrzyżowanego). Pierwszy klasztor (rezydencja) zbudowany w technice muru pruskiego, pokryty słomą, był zamieszkały do końca istnienia klasztoru. Na początku XIX w. zaczęto wznosić obok kościoła, z fundacji księcia Janusza Światopełk-Czetwertyńskiego, nowy, jednopiętrowy, murowany klasztor. W 1829 r. nie był jeszcze wykończony i zamieszkały przez zakonników (w wizytacji sygnalizowano, że jest już częściowo zdewastowany). Przy rezydencji znajdowały się zabudowania gospodarcze: murowany spichlerz oraz stajnia (nieukończona), przerobione z dawnej kaplicy, kryte słomą; drewniana stajnia z wozownią, kryta słomą; drewniany, kryty słomą karmnik dla wieprzów; drewniana piekarnia z jednoizbowym alkierzykiem pokryta słomą; stebnik na pszczoły kryty słomą; obora ogrodzona chrustem; dwie szopy oborne ze ścianami grodzonymi chrustem; piwnica w ziemi szalowana drewnem; szopa na sprzęt gospodarczy; gumna zbożowe grodzone dębowym częstokołem oraz płotem z chrustu; dwie stodoły ze ścianami z drewna i chrustu; szopa na paszę ze ścianami z chrustu; drewniana lodownia kryta słomą oraz wołownia z oborą ze ścianami z chrustu pokryta słomą. W 1832 r. władze carskie skasowały konwent. Od tego roku parafię przejęło duchowieństwo diecezjalne, w zabudowaniach klasztornych otwarto szkołę¹⁵⁹.

KOPAJGRÓD

Pierwsza świątynia pw. Wniebowzięcia NMP wybudowana została w 1635 r. na koszt Łukasza Kazimierza Miaskowskiego (akt fundacji z 3 marca 1635 r.). Była wielokrotnie niszczona w czasie wojen. Nie wiadomo, kiedy po odzyskaniu Podola postawiono kolejny drewniany kościół. Zapewne wybudowano go na początku XVIII w. (po 1724 r.), skoro opisujący parafię w 1797 r. sądził, że istniejący wówczas kościół to świątynia ufundowana przez Łukasza Kazimierza Miaskowskiego. Nowy murowany budynek, z zakrystią i skarbcem, pw. Zesłania Ducha Św. postawiono w latach 1798–1800 na koszt Ignacego Mańkowskiego i Józefa Sulatyckiego oraz innych ofiarodawców. Parafia została uposażona przez fundatorów aktem darowizny sporządzonym 12 marca 1798 r. Wnętrze ozdabiało pięć ołtarzy z drewnianymi nadstawami, w głównym znajdowała się rzeźba Pana Jezusa Nazareńskiego ubrana w sukienkę poszytą złotem. Obok kościoła znajdowała się drewniana dzwonnica na czterech słupach, w której zawieszono były trzy dzwony. Fundusz kościelny składał się z sum, ziemi i naturaliów zapisanych przez Mariana i Gabriela Sulatyckich, Andrzeja Odyńca, Wilmowskiego przynoszących rocznie 1541 złp¹⁶⁰.

KOPIJÓWKA

Pierwsza drewniana świątynia, ze skarbcem i zakrystią, pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. św. Piotra i Pawła App. została postawiona w 1740 r. z fundacji Stanisława Potockiego, wojewody kijowskiego i starosty halickiego. Konsekwował ją 21 października 1741 bp Franciszek Antoni Kobielski. Wnętrze ozdabiała trzy ołtarze z drewnianą nadstawą. W głównym był namalowany wizerunek Matki Bożej Częstochowskiej. W 1809 r. pożar zniszczył zabudowania plebańskie, ale świątynia nie ucierpiała. W 1811 miejscowy pleban doprowadził do gruntownego remontu kościoła (wymiana podwalin, nowe szalunki i zmiana

¹⁶⁰ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 338–338v, 342; DAŽO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 55v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 185, 186, 190, 191; SGKP, t. 4, s. 369–370.

¹⁶¹ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 229–231v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 176–180; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 7v; SGKP, t. 4, s. 381.

¹⁶² DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 253–260v.

¹⁶³ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 505–505v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 305–305v, 307; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 5–5v; L. Królik, *op.cit.*, s. 147; SGKP, t. 4, s. 625–626.

¹⁶⁴ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 369–373v.

pokrycia dachu). Prace finansowano z kasy brackiej oraz ofiar wiernych¹⁶¹.

KOŻUCHÓW (KAPLICA)

W 1789 r. podsedek lityński Jan Gradowski, właściciel części wsi, postawił z drewna dębowego kościół, ze skarbcem i zakrystią, pw. św. Jana Nepomucena. Wnętrze ozdabiały trzy ołtarze, w głównym, w drewnianej nadstawie, znajdował się obraz Pana Jezusa Miłosiernego, przybrany w srebrną sukienkę. Początkowo pełnił funkcję kaplicy par. w Chmielniku¹⁶².

KRASNE

Pierwszy drewniany kościół istniał już przed 1604 r. Kolejny, także drewniany, na kamiennej podmurówce, z dwoma kaplicami, zakrystią, skarbcem i babińcem pw. św. Józefa powstał w 1746 r. z fundacji księcia Józefa Lubomirskiego, podstolego Wielkiego Księstwa Litewskiego (akt fundacji z 8 kwietnia 1746 r.). Konsekwował go w 1750 r. bp Franciszek Antoni Kobielski. Ozdabiały go trzy ołtarze (dwa w kaplicach bocznych), z drewnianymi nadstawami, w głównym znajdowała się rzeźba Ukrzyżowanego Pana Jezusa. W kaplicy wisiał łaskami słynący obraz św. Antoniego z Padwy. Przed kościołem znajdowała się drewniana dzwonnica z czterema dzwonami różnej wielkości. Pierwotny fundusz kościelny składał się z annuaty (800 złp), ordynacji w naturaliach, ziemi pod zabudowania i ogrodu. Na początku XIX w. został on pomnożony o sumy ofiarowane przez duchownych i miejscowych obywateli¹⁶³.

KRAŚNE

Po założeniu w 1814 r. kolonii życie parafii koncentrowało się w kaplicy pw. św. Józefa znajdującej się w budynku szkolnym¹⁶⁴.

KRUTEŃKIE (KAPLICA)

Kaplica murowana, wybudowana w 1827 r. z funduszy Włodzimierza Hurkowskiego (Gurkowskiego). Przy kaplicy mieszkał ks. Stefan Lasocki. Protokół wizytacji z 1829 r. informuje, że kaplica została zamknięta i zapieczętowana przez władze carskie¹⁶⁵.

¹⁶⁵ DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 263; SGKP, t. 4, s. 743.

¹⁶⁶ DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 268–268v, 271v; SGKP, t. 4, s. 805.

KRZYWE JEZIORO

Murowany kościół parafialny, z zakrystią i skarbcem, pw. św. Ludwika wybudowany w latach 1807–1819 z funduszy Ludwika Szołajskiego. Wnętrze jego ozdobiono pięcioma ołtarzami, w głównym znajdował się obraz na płótnie św. Ludwika (dobrego pędzla), w pozostałych – obrazy malowane *al fresco* na ścianie. Obok kościoła zbudowano drewnianą dzwonnice na czterech słupach, obitą gontem, w której zawieszono cztery dzwony. Fundusz kościelny ustanowił w 1805 r. budowniczy kościoła. Składał się on z annuaty na utrzymanie plebana (180 rbs) oraz sług kościelnych (9 rbs), a także ordynacji na oświetlenie kościoła. Ponadto L. Szołajski zapisał testamentem znaczną sumę ulokowaną na dobrach krzywejeziorskich, z której pobierano 800 złp rocznie na utrzymanie kościoła i parafii¹⁶⁶.

KUMANOWCE

Parafię erygował 28 października 1796 r. bp Michał Roman Sierakowski, ordynariusz niekanonicznej diecezji łatyckowskiej. Ze względu na brak świątyni wybudowano tymczasową drewnianą kaplicę, oklejoną gliną i pokrytą słomą, służącą do czasu postawienia właściwej, której miał patronować św. Iwo. Jej budowę rozpoczęto w 1802 r. z funduszy Fabiana Kumanowskiego, szambelana polskiego dworu. Stawiano ją z cegły (kirpicza) na kamiennym fundamencie. Do 1808 r. wybudowano mury do wysokości okien, ale ze względu na kłopoty finansowe

¹⁶⁷ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 272; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 171–171v, 173; SGKP, t. 4, s. 870.

¹⁶⁸ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 67–67v, 71v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 316; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 191; SGKP, t. 4, s. 870.

prace przerwano. Protokół wizytacji z 1830 r. opisuje stan postawionych ścian kościoła, które wykazywały już znaczne ubytki poczynione przez deszcze i mrozy. Prac budowlanych nie rozpoczęto przed 1844 r., o czym świadczy protokół przeprowadzonej wówczas wizytacji. Założycielski fundusz parafii był niewielki, składał się z annuaty w wysokości 120 rbs i ordynacji w naturaliach dla utrzymania proboszcza i zwierząt gospodarskich¹⁶⁷.

KUMANÓW

Pierwsza murowana świątynia pw. św. Mikołaja, istniejąca już na początku XVII w., została zniszczona przez Turków. Odbudowaną ją w 1717 r. z ofiar wiernych dzięki staraniom ks. Grzegorza Wieczorkowskiego. Nowy murowany kościół wzniesiono na miejscu starego zamku w latach 1745–1769 z fundacji Franciszka Stadnickiego, chorążego podolskiego. On też ofiarował grunt pod kościół i zabudowę plebańską, ogród, pola orne pod Kumanowem i Jędrzejówką (o nieznannej wielkości ze względu na brak pomiaru), a także jurydykę. Kościół pw. Przemienienia Pańskiego i Niepokalanego Poczęcia NMP do 1830 r. nie był konsekrowany. W ołtarzu głównym znajdował się łaskami słynący obraz Matki Bożej Sokalskiej w srebrnej koszulce. Przed kościołem stała tymczasowa dzwonnica na drewnianych słupach z trzema niewielkimi dzwonami¹⁶⁸.

KUNA (KAPUCYNI)

Klasztor kapucynów ufundował Zachariasz Jaroszyński, podstoli winnicki. Z taką propozycją wystąpił w 1772 r. (w maju 1772 upublicznił tę informację bp Feliks Turcki, a zgodę na fundację podpisał 13 listopada 1773 r.). Oficjalny dokument fundacyjny wystawił Z. Jaroszyński 5 października 1773 r., choć już 7 maja 1773 r. kapucyni obecni na kongregacji definitorialnej skierowali do miasteczka pierwszych braci, którzy zamieszkali w tymczasowej

rezydencji z kaplicą. W tym czasie zaprowadzono w mieście metryki, co świadczyło o równoczesnej z fundacją klasztoru i kościoła erekcji parafii. Prace budowlane klasztoru i kościoła św. Jana Nepomucena rozpoczęto 2 sierpnia 1774 r. Budowa klasztoru została praktycznie ukończona we wrześniu 1799 r. Kościół w surowym stanie stał już w 1805 r., choć nabożeństwa odprawiano w chórze zakonnym od 1802 r. Prace wykończeniowe trwały do 1814 r. finansowane przez syna i spadkobiercę fundatora Antoniego Jaroszyńskiego. W 1824 r. z powodu popękania murów świątyni i sklepienia nabożeństwa przeniesiono do foresterii (pokojów gościnnych). Prace nad wzmocnieniem murów trwały do połowy 1825 r. (nabożeństwa wznowiono w czerwcu tegoż roku). Kościół został konsekrowany 14 września 1825 r. przez bp. Franciszka Mackiewicza. Dwukondygnacyjny murowany z cegły klasztor pokryty gontem powstał równocześnie z kościołem. Obok bramy wjazdowej wznosiły się murowane, pokryte słomą oficyny (wraz z klasztorną kuźnią). Zabudowania gospodarcze składały się z drewnianego, krytego słomą spichlerzyka; murowanych, krytych słomą lodowni, drewnutni i wozowni; drewnianego, krytego słomą karmnika; murowanych z cegły, krytych słomą chlewów, wołowni i stajni; murowanego z cegły, pokrytego gontem browarku (z burtakiem, słodownią, suszarnią i izdebką, w której wyrabiano piwo i miód) oraz murowanego, pokrytego gontem domku blicharskiego przerobionego ze starej oranżerii. Ukazem z 16 sierpnia 1832 r. klasztor został skasowany (rozporządzenie o zamknięciu klasztoru wykonano w grudniu 1832 r.)¹⁶⁹.

KUPIN (KARMELICI BOSI)

Drewniany kościół filialny parafii gródeckiej pw. Wniebowzięcia NMP ufundował Mikołaj Stadnicki h. Szreniawa, podkomorzy bełski. Najprawdopodobniej przy nim po 1637 r. nowi właściciele dóbr w Herbutowie założyli klasztor karmelitów bosych. W okresie tureckim zakonnicy

169 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 168–171v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 58–61v; P.R. Jankiewicz, *op.cit.*, s. 89–118; SGKP, t. 4, 873–874; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 269–271.

170 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 330–331; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 335–338v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 89–91v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 206–207; SGKP, t. 4, s. 886; SGKP, t. 15, cz. 2, s. 197; Wołyński [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 291–296.

opuścili klasztor. Wrócili do niego po zawarciu pokoju w Karłowicach, dopiero 27 września 1745 r. Zamieszkali wówczas w tymczasowym drewnianym klasztorze i objęli odnowiony lub odbudowany drewniany kościół. Nowy murowany kościół rozpoczęto budować z sum zapisanych przez Aleksandra i Teresę z Boguszów Stadnickich. Kamień węgielny został wmurowany 6 sierpnia 1747 r. przez bp. Mikołaja Dembowskiego. Prace kontynuował Stanisław Synowiec, chorąży podolski, doprowadzając do zbudowania świątyni w surowym stanie. Wyposażenie wnętrza sprawiła jego córka Teresa z Grabianczyzna Stadnicka. Prace ukończono w 1819 r. i wtedy też kościół konsekrował pw. Trójcy Św. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz (20 lipca). Parafię erygowano w 1817 r. W tym samym czasie co kościół wybudowano z cegły jednopiętrowy klasztor pokryty gontem. Zabudowania gospodarcze składały się z ceglanej, krytej słomą piekarni dla czeladzi; murowanej szopy krytej słomą, pod którą znajdowała się murowana piwnica; oficyny postawionej w technice „pruskiego muru”, nowej szopy pokrytej słomą, pod którą były murowane piwnice; drewnianego karmnika krytego słomą; drewnianego, pokrytego słomą spichlerza; starego karmnika dla wieprzów pokrytego słomą; drewnianego, pokrytego słomą browarku. Klasztor został zniesiony w 1832 r., a kościół oddano prawosławnym¹⁷⁰.

KUTKOWCE

Kościół pw. Podwyższenia Krzyża, murowany z kamienia, wybudowano na planie kwadratu w 1786 r. z fundacji Kajetana Kowalkowskiego. Parafię uposażył w 1789 r. August Kicki, starosta krasnostawski. W tymże roku oficjalnie erygowano też parafię. Zapisał on na utrzymanie plebana 900 zł, wikariusza – 400 zł, oraz grunty pod kościół, plebanię, domy i ogrody dla kościelnego i organisty oraz ziemie uprawną i łąkę dla plebana. Świątynię konsekrował 14 września 1791 r. bp Kajetan Ignacy Kicki, ówczesny biskup pomocniczy archidiecezji lwowskiej.

Dzwonnica murowana z niewielkimi trzema dzwonami znajdowała się nad bramą, w murze okalającym plac kościelny. W wielkim ołtarzu wisiał obraz Matki Bożej Bolesnej, a nad cyborium niewielki obraz Pana Jezusa Ukrzyżowanego¹⁷¹.

171 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 28–28v, 32; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 210; J. Mucha, *op.cit.*, s. 191; SGKP, t. 4, s. 955.

LATYCZÓW (DOMINIKANIE)

Po raz pierwszy dokument z 1546 r. podaje imię plebana latyczowskiego, choć z informacji zawartej w nim wynika, że parafia powstała po 1430 r. Drewniany kościół parafialny znajdował się wówczas przy rynku miejskim. Około 1606 r. bp Paweł Wołucki sprowadził do miasta dominikanów i powierzył im prowadzenie parafii. Nie wiadomo, czy założona 200 lat wcześniej parafia wówczas egzystowała, czy sprowadzenie zakonników wiązało się z powtórnią jej erekcją, o czym może świadczyć inna lokalizacja świątyni, której budowę rozpoczęto bezpośrednio po osiedleniu się dominikanów. W 1638 r. powiększono uposażenie klasztoru o dziesięćcinę darowaną z dóbr starostwa latyczowskiego przez Mikołaja Rewerę Potockiego, wojewodę braclawskiego, za zgodą Władysława IV. Świątynię wznoszono początkowo z sum zapisanych przez Jana Potockiego, starostę latyczowskiego (później wojewodę braclawskiego), a po jego śmierci, w 1611 r., podczas oblężenia Smoleńska, za pieniądze ofiarowane przez jego żonę Elżbietę z Kamienieckich, a także „z elemożyny hojnych ofiar licznych dobrodziejów”. Konsekrowano ją pw. Wniebowzięcia NMP. W 1648 r. kościół został splądrowany przez Kozaków, a później zamieniony na stajnię. W 1652 r. zabudowania klasztorne wraz kościołem zostały spalone przez Kozaków. W trakcie wojen kozackich i okupacji Podola przez Turków parafia latyczowska nie funkcjonowała. Dominikanie wrócili do miasta w 1702 r. Ze względu na skalę zniszczeń klasztoru i miasta postarali się o odbudowę kaplicy, przy której rozpoczęli pracę duszpasterską, mieszkając przez pierwsze lata w podmiejskiej gospodzie. Prace nad odbudową

¹⁷² DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 282–287v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 32–38v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 6–9; Bolesław z Ukrainy [J.B. Liwski], *Kościół latyczowski*, „Tygodnik Ilustrowany” 1860, 1, nr 29, s. 255–256; С. Коржик, *Летичівський замок: погляд кризь віку*, „Науковий вісник «Межибіж»” 2016, № 1, s. 64–71; SGKP, t. 9, s. 99–104; Wacław z Sulgostowa [E. Nowakowski], *op.cit.*, s. 352–356; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 115–123; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 237–242.

¹⁷³ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 177–177v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 31v; L. Królik, *op.cit.*, s. 144; SGKP, t. 5, s. 352–353.

klasztoru i kościoła rozpoczęto dopiero w 1712 r. Trwały one do 1774 r., choć kościół został poświęcony w 1738 r. przez bp. Franciszka Antoniego Kobielskiego. Piętrowy murowany klasztor kryty był gontem. Na dziedzińcu klasztornym znajdowały się następujące zabudowania gospodarcze: murowany browarek kryty gontem, kuchnia pokryta gontem; drewniana drewnitnia pokryta gontem; murowana baszta, w której znajdował się skład „logomin i innych żywności”. Na dziedzińcu folwarcznym postawione były: drewniana rezydencja mieszkalna pokryta gontem; w baszcie kuźna „zupełnie zdezelowana”; drewniany, kryty gontem spichlerz; drewniana, kryta słomą stodoła; zniszczony murowany młyn oraz wybudowane z cegły stajnia i wozownia¹⁷².

LITYŃ

Kościół istniał już w tym miejscu przed 1604 r. Został on zniszczony w trakcie wojen kozackich. Po ustabilizowaniu się sytuacji politycznej powtórnie erygowano parafię, o czym świadczą założone w 1739 r. księgi metrykalne. Nie wiadomo, gdzie wówczas odprawiano nabożeństwa parafialne. Źródła wspominają dopiero o wybudowaniu w 1748 r. drewnianej świątyni pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, ze skarbcem i zakrystią, z fundacji Michała Świdzińskiego, starosty lityńskiego. Pod koniec XVIII w., jak pisał wizytator, był „we wszystkim reparacji potrzebujący”. Do 1830 r. został częściowo odnowiony (sprawiono nowe pokrycie gontowe na połowie dachu). W ołtarzu głównym znajdował się obraz Niepokalanego Poczęcia NMP. Zamyśl budowy nowego murowanego kościoła doprowadził do powstania funduszu budowlanego, w którego skład wchodziło 20 tys. złp ofiarowanych przez Komornickiego oraz 10 tys. złp „ustąpionych” przez dominikanów lubarskich. Na skutek zakwestionowania przejęcia tych sum przez parafię i wyroku nieprzyznającego ich na „fabrykę kościoła” budowę nie rozpoczęto¹⁷³.

ŁADYŻYN

Kościół pw. Wniebowzięcia NMP istniał przed 1606 r. (akta synodu łuckiego z 1726 r.). W 1797 r. Seweryn Potocki wybudował kolejny drewniany kościół pokryty strzechą (później zamienioną na gonty), który poświęcił w 1800 r. ks. Antoni Czeczeli Nowosielecki, dziekan braclawski. Wcześniej już musiało istnieć jakieś miejsce kultu, skoro księgi parafialne zaprowadzono już w 1795 r. Nowy murowany z cegły kościół postawiono w latach 1823–1826 na koszt Michała Sobańskiego i jego syna Ludwika. Po wybudowaniu murowanego kościoła podniesiono go do godności świątyni parafialnej¹⁷⁴.

ŁUCZYNIEC

Pierwszy drewniany kościółek pw. Wniebowzięcia NMP powstał ok. 1743 z fundacji Jana Świrskiego, sędziego pogranicznego podolskiego. Kolejny, również drewniany, z zakrystią i babińcem, pod tym samym tytułem, postawiono w latach 1763–1764 na koszt Michała Józefa Rzewuskiego h. Krzywda, wojewody podolskiego. W tym samym roku pobłogosławił go ks. Rogoziński, dziekan szarogrodzki, za zgodą oficjała kamienieckiego ks. Łabęckiego. We wnętrzu kościoła były trzy ołtarze z drewnianą nadstawą, w głównym znajdował się malowany na płótnie obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem okryty srebrną sukienką i ozdobiony srebrnymi koronami. Na przykościelnym cmentarzu była drewniana dzwonnica oparta na czterech słupach, w której zawieszono trzy dzwony. Ze względu na zły stan konstrukcji w 1833 r. ordynariusz kamieniecki zezwolił na rozebranie kościoła (początek prac 11 sierpnia 1834 r.). Rok później, za zgodą gubernatora podolskiego, na jego miejscu rozpoczęto wznosić murowaną świątynię. Budowę finansował miejscowy dziedzic Józef Uruski, a później jego córka Melania z Uruskich Sobańska z synami Aleksandrem i Izydorem. Prace budowlane zakończono w 1851 r. Nabożeństwa

¹⁷⁴ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 323–324v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 251–253v; SGKP, t. 5, s. 569.

¹⁷⁵ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 344–344v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 191; SGKP, t. 5, s. 801.

¹⁷⁶ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 394–394v, 399, 403; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 241–242; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 187, 190, 192; SGKP, t. 6, s. 799–800.

w czasie wznoszenia murowanej świątyni odprawiano we dworze Uruskich. W 1764 r. fundatorzy zapisali na utrzymanie plebana 500 złp zabezpieczonych na dobrach łuczynieckich, ale wizytator w 1830 r. podkreślił, że był „od dawna zagubiony”. Dnia 28 października 1811 r. Józefa Uruska oraz Łucja z Uruskich Motowidłowa utworzyły nowy fundusz. Zapisały one parafii 17 tys. złp zabezpieczonych na dobrach klucza łuczynieckiego¹⁷⁵.

MAKARÓW

Pierwszą świątynię wybudowano w 1613 r. na koszt Andrzeja Górskiego, podsędka podolskiego, miejscowego starosty (zgodę na erekcję parafii wydał 12 sierpnia 1613 r. król Zygmunt III Waza, wyznaczając odpowiednie uposażenie). Całkowicie zniszczona przez Turków została odbudowana przed 1724 r. Wizytatorzy odwiedzający parafię pod koniec lat 20. XIX w. nie posiadają o nim żadnej wiedzy („jak się wznosił i upadał, pewnego śladu mieć nie można”). W 1760 r. wybudowano z ofiar wiernych świątynię z drewna na murowanym fundamencie z dwoma kaplicami i zakrystią. W 1829 r., jak zaświadcza protokół wizytacji, nie był konsekrowany, a jedynie poświęcony pw. św. Józefa. Wnętrze ozdabiały trzy ołtarze z drewnianymi nadstawami. W głównym znajdował się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, malowany na desce. Księgi metrykalne prowadzone były od 1726 r. Fundusz kościelny składał się z dziesięcin oraz naturaliów ze starostwa nesterowickiego nadanych przez władców Polski, szczególnie przez Zygmunta III Wazę, oraz niewielkiej jurydyki¹⁷⁶.

MAŃKOWCE

Murowany kościół pw. Trójcy Św., z zakrystią i skarbcem, rozpoczęto budować w 1789 r. na koszt Józef Dąbskiego, sędziego ziemskiego łatyczowskiego, miejscowego dziedzica. Jego syn Ignacy, także sędzia ziemski, dokończył

budowę i w 1793 r. nadał parafii, wówczas erygowanej, uposażenie składające się z annuaty w wysokości 1200 złp oraz ordynacji rocznej w naturaliach. W kościele były trzy ołtarze malowane *al fresco*; w głównym znajdował się obraz Trójcy Św. Na placu przykościelnym stała drewniana, wsparta na czterech słupach, dzwonnica, na której zawieszono dwa dzwony różnej wielkości¹⁷⁷.

177 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 184–185, 186v; SGKP, t. 5, s. 100.

178 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 190–191v, 193; DAŽO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 11v; SGKP, t. 6, s. 271.

MEŻYRÓW

Murowany jednonawowy kościół parafialny z zakrystią i skarbcem, kryty dachówką, pw. Nawiedzenia NMP rozpoczęto wznosić w 1793 r. na koszt Andrzeja Orłowskiego (w 1797 r. prace budowlane nie były jeszcze zakończone). W trakcie budowy nabożeństwa odprawiano w drewnianej tymczasowej kaplicy. Fundator zabezpieczył niewielkie środki na utrzymanie (wino i światło – 50 złp) i remont kościoła (50 złp). Na utrzymanie plebana ofiarował annuatę (1200 zł) oraz wolny wyrąb, mlewo i sianożęcie. Znajdowały się w nim trzy ołtarze malowane *al fresco*; w wielkim wisiał obraz Wniebowzięcia NMP. Na przykościelnym cmentarzu stała murowana dzwonnica kryta dachówką; wisiały w niej trzy dzwony różnej wielkości¹⁷⁸.

MIASTKÓWKA

Murowany kościół parafialny ze skarbcem i zakrystią postawiono z cegły na kamiennych fundamentach w 1747 r. na koszt księcia Józefa Lubomirskiego. Został on poświęcony pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. W tymże roku fundator ustanowił fundusz kościelny w wysokości 800 złp na utrzymanie proboszcza, ulokowanych na miejscowych dobrach, do których dodał ziemię orną, łąki i grunt pod zabudowania kościelne. Kościół odnowiono w 1785 r. z funduszy Antoniego Bielskiego oraz Mikołaja Jaroszyńskiego, stolnika winnickiego. Wnętrze ozdabiały trzy ołtarze, główny z drewna, w którym wisiał obraz na płótnie Niepokalanego Poczęcia NMP,

¹⁷⁹ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, s. 273–273v, 275; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 3–3v; SGKP, t. 6, s. 289.

¹⁸⁰ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 74–74v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 295; SGKP, t. 6, s. 298–299.

boczne malowane *al fresco* na ścianach, z obrazami na płótnie. Na przykościelnym cmentarzu była drewniana dzwonnica, w której wisiały trzy dzwony różnej wielkości. Świątynię konsekrował w 1841 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. W 1785 r. A. Bielecki powiększył fundusz o 1600 złp na utrzymanie dwóch wikariuszy, lokowany również na dobrach kolatorskich¹⁷⁹.

MICHAŁKOWCE

Drewniany kościół z dwoma kaplicami pw. Niepokalanego Poczęcia NMP wybudowano w latach 1720–1721 na koszt Józefa i Elżbiety z Śnitowskich Wrzeszczów (akt fundacji z 12 września 1720 r.). W rogu przykościelnego cmentarza znajdowała się drewniana dzwonnica z trzema dzwonami. W ołtarzu głównym wisiał obraz Niepokalanego Poczęcia NMP. W latach 30. XIX w. nie był konsekrowany¹⁸⁰.

MICHAŁPOL

Pierwszy drewniany kościół pw. Nawiedzenia NMP i św. Michała Archanioła wybudowano w latach 1743–1744 r. na koszt Michała Józefa Rzewuskiego, pisarza polnego koronnego, na planie „wkłęsłego trójkąta” (akt fundacji z 1 listopada 1743 r., oblatowany w latyczowskich księgach miejskich 25 listopada 1743 r.). Fundator przekazał parafii ziemię orną, plac pod kościół, plebanię i ogród (ok. 188 morgów) oraz 483 złp rocznie na utrzymanie plebana, organisty, oświetlenie i remont kościoła. Parafię erygowano w 1744 r., o czym świadczą założone wówczas księgi metrykalne. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Matki Bożej Częstochowskiej, ozdobiony srebrną sukienką. Ze względu na zły stan drewnianej świątyni w 1817 r. rozpoczęto budować obok niej nowy murowany kościół. Prace finansował ówczesny dziedzic Teodor Wisłocki, szambelan dworu polskiego. Budowę w surowym stanie ukończono w 1825 r. na koszt Wawrzyńca

Wisłockiego, chorążego latyczowskiego, który przejął zobowiązania kolatorskie po zmarłym ojcu. Prace wykończeniowe we wnętrzu kościoła i wyposażanie trwało jeszcze w 1830 r. Nabożeństwa do nowego kościoła przeniesiono w 1824 r. Konsekwował go w 1837 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz pw. św. Kajetana BM¹⁸¹.

181 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 185–186, 191–192v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 122–122v, 125v–126; J. Mucha, *op.cit.*, s. 191; SGKP, t. 6, s. 312–313.

MIĘDZYBÓŻ

Pierwszy drewniany kościół parafialny powstał przed 1484 r. Kolejny wybudowano na początku XVI w. W 1586 r., ze względu na zły stan świątyni parafialnej, nabożeństwa przeniesiono do wybudowanej wówczas z funduszy Rafała Sieniawskiego, kasztelana kamienieckiego, kaplicy zamkowej pw. św. Stanisława. Drewniany kościół został rozebrany. W 1591 r. Rafał Sieniawski wystawił akt fundacyjny dla kaplicy zamkowej, ofiarując na jej utrzymanie wieś Rusanowce oraz inne mniejsze fundusze i naturalia (akt fundacji roborowano w latyczowskie księgi miejskie 29 lipca 1591 r.), z czego korzystali później prepozyci międzybożcy, za zgodą patronów parafii i władz kościelnych. Prace budowlane nowego murowanego kościoła, stawianego w stylu gotyckim, rozpoczęto dopiero w 1600 r. na koszt Hieronima Sieniawskiego, podczaszego koronnego i starosty jaworowskiego. Prace budowlane zostały ukończone w 1632 r., bo wówczas przeniesiono nabożeństwa parafialne z kaplicy zamkowej do nowego kościoła i go konsekrowano (obrzęd przeprowadził bp Adam Nowodworski, ordynariusz kamieniecki). Świątynia została całkowicie zniszczona podczas wojny z Turcją. Odnowiono ją do 1741 r. i ponownie konsekrowano 25 czerwca tegoż roku pw. Trójcy Św. (obrzędu dedykacji dokonał bp Wacław Hieronim Sierakowski, ordynariusz kamieniecki). W ołtarzu głównym znajdował się obraz Marcella Bacciarellego przedstawiający Trójcę Św. nad Matką Bożą oraz stojących obok patronów Sieniawskich i Czartoryskich: św. św. Hieronima, Mikołaja, Rafała i Adama. Murowaną

182 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 129–130v, 133v–134; SGKP, t. 6, s. 366; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 121.

183 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 79–79v, 82v, 83v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 311; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 190, 192; SGKP, t. 6, s. 402.

dzwonnice przy kościele wybudowano w 1812 r. z dotacji księcia Adama Czartoryskiego¹⁸².

MIKOŁAJÓW

Pierwszy drewniany kościół powstał w XVII w. Został zniszczony w trakcie najazdu tureckiego. Po odzyskaniu Podola przez Rzeczpospolitą, w latach 1717–1718 wybudowano nową świątynię pw. św. Mikołaja z fundacji Adama Mikołaja Sieniawskiego, kasztelana krakowskiego. Wówczas także erygowano parafię i założono księgi metrykalne. Murowany z dwoma kaplicami wybudowano w nowym miejscu w latach 1770–1777 na koszt księcia Augusta Aleksandra Czartoryskiego, wojewody ruskiego. Konsekwował go w 1777 r. bp Adam Stanisław Krasiński. Na przykościelnym cmentarzu stała murowana dzwonnica, w której wisiały trzy dzwony. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem ozdobiony srebrną sukienką, miejscami złoconą, oraz dwiema srebrnymi koronami. Trzykrotnie ustalano obszar ziemi fundacyjnej, w 1717, 1770 i 1793 r. Na skutek decyzji władz państwowych podjętej w 1793 r. do parafii należało 206 morgów ziemi ornej, łąk i gruntów pod zabudowę oraz jurydykę plebańską¹⁸³.

MIŃKOWCE (FILIA)

Murowany kościół pw. Podwyższenia Krzyża wybudowali w 1797 r. Marchoccy. Początkowo należał do parafii dunajowskiej (rektora mającego status wikariusza w Dunajowcach utrzymywał własnym sumptem proboszcz fary dunajowieckiej). Świątynia była kryta słomą i nie posiadała podłogi. Wewnątrz znajdował się jeden ołtarz, w którym wisił niewielki obraz Pana Jezusa Ukrzyżowanego, malowany na płótnie. Od 1830 r. świątynia została podniesiona do rangi kościoła parafialnego. Ówczesny dziedzic Karol Marchocki, sędzia graniczny powiatu uszyckiego, zobowiązał się wybudować murowany

kościół, wyposażyć go, postawić plebanię i domy dla sług kościelnych oraz ustanowić godziwy fundusz na utrzymanie plebana i parafii¹⁸⁴.

¹⁸⁴ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 382–382v; SGKP, t. 6, s. 448–450.

¹⁸⁵ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 348–348v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 192; SGKP, t. 6, s. 613.

MOHYLÓW

Kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP, dawniej obrządku ormiańsko-katolickiego. Pierwszy kościół obrządku łacińskiego był już w tym miejscu w XVII w., zaś pierwsza świątynia obrządku ormiańsko-katolickiego pw. św. Mikołaja powstała w 1743 r. z fundacji Franciszka Salezego Potockiego, wojewody kijowskiego. Nowy wybudowano w latach 1772–1791 na koszt Stanisław Felicjana Potockiego, Jana Krzysztofowicza i innych dobrodziejów obrządku ormiańskiego, dzięki trosce ks. kanonika Szymona Krzysztofowicza, protonotariusza apostolskiego. Konsekrowany przez abp. Walerego Tumanowicza w 1810 r. został podniesiony do rangi katedry. Do czasu istnienia biskupstwa ormiańskiego przy kościele istniało duszpasterstwo katolików obrządku łacińskiego, za które odpowiadał proboszcz katedry, a posługę pełnił wikariusz obrządku łacińskiego na mocy porozumienia z 5 stycznia 1811 pomiędzy biskupem kamienieckim i biskupem mohylowskim. W 1855 r. stał się kościołem parafialnym dla katolików obrządku łacińskiego¹⁸⁵.

MOŁCZANY

Murowany z kamienia kościół parafialny, z babińcem, zakrystią i skarbcem, pw. św. Wojciecha wybudowano w 1797 r. na koszt Antoniego Romualda i Marianny z Gadowskich Trzecieckich. Wnętrze ozdobiono trzema ołtarzami malowanymi *al fresco* z obrazami na płótnie, w głównym wisiał wizerunek św. Antoniego z Padwy. Na przykościelnym placu znajdowała się trzystupowa murowana dzwonnica z trzema dzwonami różnej wielkości. Pierwotny fundusz kościelny wyznaczony 20 listopada 1797 r. przez Ludwika i Maksymiliana Trzecieckich

składał się z annuaty (400 złp) i ordynacji w naturaliach. Ze względu na „niedostatek prawny” sądowa aprobata nastąpiła dopiero 25 stycznia 1809 r. dzięki staraniom Marianny z Gadomskich Trzeciekiej z Kumanowa. Dodatkowo zapisała ona wówczas na rzecz parafii 12 000 zł, zabezpieczonych na dobrach kumanowskich. W 1817 r. dodała jeszcze parafii ziemi ornej, wolnego mlewa i darmowego utrzymania pasieki oraz następnej ordynacji w naturaliach¹⁸⁶.

MURAFI (DOMINIKANIE)

Pierwszą świątynię pw. Niepokalanego Poczęcia NMP dla dominikanów ufundowała w 1627 r. Jadwiga Bełżecka z d. Jazłowiecka. Z powodu jej rychłej śmierci doszło do sporów majątkowych pomiędzy spadkobiercami, w efekcie czego Janusz Tyszkiewicz, wojewoda kijowski, zięć fundatorki, nie zezwolił dominikanom na zamieszkanie w Murafie. Osiedli się w ofiarowanej im wsi Golińcycze, gdzie zbudowali kaplicę i niewielką rezydencję. Dominikanie zamierzali w tej wsi postawić konwent, na co zezwolił im król Władysław IV przywilejem z 20 maja 1640 r. Ostatecznie proces o możliwość osiedlenia się w Murafie wygrali, ale przez wojny kozackie nie zdążyli rozpocząć w mieście budowy nowej siedziby (miał tam zamieszkać tylko o. Franciszek z Kańczugi w charakterze misyjnego kaznodziei). W czasie powstania Chmielnickiego istniejące w Golińcyczach drewniana kaplica i rezydencja zostały zniszczone (zamordowano wówczas przeora o. Dominika). Dominikanie wrócili do miasta po zawarciu pokoju karłowickiego. Zamieszkali w drewnianym klasztorze postawionym obok odbudowanego drewnianego kościoła. Nowy murowany kościół zaczęto wznosić w 1789 r. z funduszy wielu ofiarodawców, dzięki staraniom przeora o. Kazimierza Wielamowskiego OP. Szczególnie wiele ofiarował na ten cel Joachim Karol Potocki, podczaszy litewski. Kościół został ukończony w 1797 r. Wtedy też rozebrano stary drewniany kościół.

Nową świątynię konsekrował w 1826 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. W głównym ołtarzu znajdował się wizerunek Trójcy Przenajświętszej, a później łaskami słynący wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem, w typie Matki Bożej Śnieżnej. Obraz powstał na przełomie XVII i XVIII w. Piętrowy murowany klasztor postawiony wraz z kościołem pokryty był gontem. Przy zachodnim dziedzińcu klasztornym znajdowały się: murowana oficyna pokryta gontem; murowana wozownia i stajnia przykryta jednym gontowym dachem oraz drewniany, kryty gontem spichlerz. Przy północnym dziedzińcu klasztornym zbudowano: piwnice murowane przykryte gontem; drewniany karmnik; drewnianą, krytą gontem drewnię; murowane baszty w murze obwodowym pokryte gontem (w południowej urządzona była lodownia). W 1850 r. klasztor został zamknięty przez władze carskie, a obsługę parafii przejęli księża diecezjalni¹⁸⁷.

187 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 4, k. 404–407; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 141–145v; SGKP, t. 6, s. 666; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 190–195; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 242–244.

NIEMIRÓW

Pierwsza świątynia istniała już przed 1604 r. Po uwolnieniu Podola od Turków nowy kościół pw. Opieki Św. został zbudowany ok. 1726 r. na koszt Józefa Potockiego, wojewody kijowskiego. Kiedy kościół ok. 1790 r. „dla zdezcelowania i niebezpieczeństwa zawalenia opuszczony” został, nabożeństwa przeniesiono do kaplicy szkolnej. Wówczas rozpoczęto budowę nowego murowanego kościoła z funduszy ofiarowanych przez Wincentego Potockiego, podkomorzego wielkiego koronnego. Przed 1799 r. kościół „pod sufit wypędzony zawalił się”. Nabożeństwa w kapicy szkolnej były aż do 1811 r., do pożaru miasta. Później zostały przeniesione do sali pałacowej. We wrześniu 1805 r., z funduszy Szczęsnego Potockiego, rozpoczęto budowę nowego murowanego kościoła. Ze względu na brak funduszy i zainteresowania ze strony kolatorów w 1808 r. budowę przerwano (wybudowano mury kościoła powyżej okien oraz podpiwniczone fundamenty plebanii). Budowę ukończono dopiero w 1830 r.

¹⁸⁸ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 400; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 258, 275, 258v, 300v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 8v; L. Królik, *op.cit.*, s. 144; SGKP, t. 7, s. 91–94.

¹⁸⁹ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 234; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 23, k. 261–262, 265v–266; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, s. 140–140v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 185, 187; SGKP, t. 7, s. 275.

z funduszy Bolesława Potockiego. Świątynię konsekrował 6 sierpnia 1838 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz¹⁸⁸.

NOWOSIÓŁKI

Pierwszy drewniany kościół parafialny wybudowano w 1599 r. Nie bardzo wiadomo, czy istniała w tym miejscu jakaś świątynia przed końcem XVIII w. W 1796 r. postawiono murowany kościół parafialny pw. Trójcy Św. i Narodzenia Jana Chrzciciela, wraz zakrystią i skarbcem, na koszt Jana Kickiego, wojewody halickiego. Akt fundacyjny z 17 lutego 1797 r. ustanawiał wieczysty fundusz na utrzymanie plebana, wikariusza i organisty oraz folwarku składającego się z annuaty (1000 złp) oraz ordynacji rocznej w naturaliach (oblatowany w aktach ziemskich latyczowskich 3 lipca 1800 r.). Własnością parafii było tylko 5 morgów ziemi, na której znajdował się kościół, zabudowania plebańskie, cmentarz i zabudowania folwarku. Ukończony kościół poświęcił 14 stycznia 1797 r. bp Wacław Hieronim Sierakowski. Parafię formalnie erygowano 25 lutego 1797 r. dekretem ordynariusza (księgi metrykalne założono rok wcześniej). Ze względu na niewystarczające fundamenty i zbyt cienkie ściany ceglane kościół szybko popadał w ruinę. Widocznie stosowne prace zostały podjęte i przyniosły pożądany efekt, skoro 2 października 1838 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz dokonał konsekracji kościoła. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem malowany na desce, jak określono, „niepośledniego pędzla”. Niewielkie dzwony zawieszono na małej wieżyczce dobudowanej do fasady kościoła¹⁸⁹.

NOWY KONSTANTYNÓW

Pierwsza świątynia pw. św. Anny istniała w tym miejscu już w XVII w. Zniszczona w czasie wojny tureckiej została odbudowana w 1738 r. Nowy murowany z cegły kościół wraz z dwoma kaplicami, skarbcem i zakrystią, kryty

dachówką czerepianą, wybudowano w latach 1788–1797 na koszt Franciszka Rzewuskiego, marszałka nadwornego koronnego. Przeznaczył on na utrzymanie plebana annuatę w wysokości 347 rbs oraz ordynację w naturaliach. Wewnątrz znajdowało się pięć ołtarzy, główny z drewna – przeniesiony ze starego kościoła, pozostałe malowane na ścianie *al fresco*; w ołtarzu wielkim umieszczono obraz św. Anny. Na przykościelnym cmentarzu była murowana okrągła dzwonnica, na której zawieszono trzy niewielkie dzwony. Konsekwował go w 1838 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz¹⁹⁰.

¹⁹⁰ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 196–196v, 198v–199; SGKP, t. 4, s. 362.

¹⁹¹ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 277–278v, 280v; SGKP, t. 7, s. 333.

OBODÓWKA

Książd Wawrzyniec Marczyński podał, że pierwsza świątynia w Obodówce powstała w 1808 r. Zapewne wówczas erygowano parafię, ponieważ pierwsze zapisy metrykalne pochodzą z 1807 r. Prawdopodobnie postawiono wówczas tymczasową drewnianą kaplicę i rozpoczęto budowę murowanego kościoła parafialnego, jak było ówczesnym zwyczajem. Wcześniej został ustanowiony fundusz kościelny, który składał się z rocznej annuaty na utrzymanie plebana (1200 złp) oraz wikariusza, sług kościelnych i oświetlenie kościoła (800 złp). Dokument wydał 9 maja 1805 r. Michał Sobański, prezes Komisji Edukacyjnej, ówczesny dziedzic (wpisany w tymże roku do winnickich akt sądowych). Tenże fundator sfinansował budowę murowanego kościoła z zakrystią. Prace budowlane ukończono w 1822 r. i poświęcono świątynię pw. św. Michała Arch. Wnętrze kościoła ozdabiały trzy ołtarze z obrazami malowanymi na płótnie, w głównym wisiał wizerunek św. Michała Arch. Na przykościelnym placu znajdowała się drewniana dzwonnica na czterech słupach¹⁹¹.

ORYNIN

Kościół parafialny pw. Trójcy Św. wraz zakrystią wybudowano dzięki fundacji Grzegorza (Hyćka) Kierdeja,

¹⁹² DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 35–35v, 38v–39; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 208; J. Mucha, *op.cit.*, s. 185, 187, 190, 192; SGKP, t. 7, s. 606–607; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 121.

podkomorzego podolskiego (akt fundacji z 14 grudnia 1474 r. sporządzony w Oryninie, ingrosowany do akt konsystorza kamienieckiego 24 kwietnia 1665 r., oblatowany do kamienieckich akt grodzkich 16 lutego 1731 r.). Świątynia ta, bądź następne tutaj istniejące, została zniszczona wraz z miastem w 1618 r., w trakcie bitwy pomiędzy wojskami dowodzonymi przez Stanisława Żółkiewskiego a Tatarami. Brak informacji źródłowych, czy przed najazdem Tureckim świątynia została odbudowana, ale sądząc z opisu umieszczonego w protokołach wizytacyjnych, na początku XVII w. postawiono murowaną jednonawową świątynię z zakrystią (co sugeruje Serhij Jurczenko). Po przejściu Podola przez Rzeczpospolitą kościół został odbudowany w latach 1721–1743 na koszt Marcina Kruzera (Kroezera), chorążego latyczowskiego. Do frontu dobudowano wówczas wieżę, w której powieszono dwa dzwony. Po koniec XVIII w. kościół był remontowany. W 1814 r. tuż przy wejściu do kościoła dobudowano murowaną kaplicę z fundacji Stanisława Jaszowskiego, prezesa sądu granicznego. We wnętrzu znajdowały się trzy ołtarze z drewnianymi nadstawami. W głównym umieszczono obraz Niepokalanego Poczęcia NMP, a w zwieńczeniu – obraz Trójcy Św. Na początku XIX w. nikt nie potrafił powiedzieć, czy świątynia była konsekrowana. Dostępne wówczas dokumenty nie wzmiankowały tego wydarzenia. W 1824 r., za rządów ks. Wojciecha Dubrawskiego zmieniono gontowe pokrycie dachu¹⁹².

OSTRÓŻEK

Pierwsza świątynia pw. Trójcy Św. istniała w XVII w. Nowy murowany kościół z zakrystią i skarbcem powstał w latach 1795–1800 z funduszy Józefa i Anny z Brzozowskich Starzyńskich oraz Feliksa Brzozowskiego. Znajdowały się w nim trzy ołtarze malowane *al fresco*, z obrazami na blasze lub płótnie; w wielkim był wizerunek Matki Bożej Częstochowskiej ozdobiony miedzianą pozłacaną sukienką i koronami. W protokole wizytacyjnym

z 1829 r. odnotowano, że nie był jeszcze konsekrowany. Fundusz kościelny był mizerny. Składał się z annuaty rocznej (400 złp), ordynacji przekazywanej w naturaliach (beczka miodu i różnego rodzaju zboża) oraz wolnego mlewa. Najprawdopodobniej parafię erygowano w 1795 r. (wówczas założono księgi metrykalne)¹⁹³.

193 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 215–215v, 218v; SGKP, t. 7, s. 731.

194 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 598; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 351–351v, 352v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187; SGKP, t. 7, k. 784–785.

OZARZYŃCE

Pierwotny murowany kościół istniał w XVII w. Kolejny, drewniany pw. Nawiedzenia NMP postawiono w 1741 r. na koszt Jana Dzieduszyckiego, chorążego trembowelskiego. W 1800 r. miejscowy pleban Seferowicz zaczął zbierać datki na budowę nowego murowanego kościoła i jeszcze w tym samym roku rozpoczęto prace budowlane. Do jego śmierci w 1803 r. zdołano wznieść ściany „do większej połowy”. Jego następcą Maciej Korzeniowski, jak pisze wizytator, „nic nie popierał gorliwych chęci i usiłowań ks. Seferowicza i od 1803 roku do dziś [1830] nie było fabryki koło kościoła”. Od rozpoczęcia budowy murowanego kościoła nabożeństwa nadal odprawiano w starej świątyni. Była ona jednak tak zniszczona, że w 1819 r. biskup nakazał ją zamknąć. Nabożeństwa przeniesiono wówczas do domku otrzymanego od kolatora, który przerobiono na kaplicę. Znajdował się w niej jeden ołtarz z obrazem malowanym na płótnie przedstawiającym Narodzenie NMP. Z powodu braku funduszy budowę murowanego kościoła zakończono dopiero w 1842 r. na koszt miejscowego dziedzica Komara. Fundusz kościelny pochodził z nadania fundatora kościoła i parafii J. Dzieduszyckiego. Ofiarował on plebanowi jurdykę, annuatę (500 złp), 48 morgów pola ornego, 87 morgów łąki oraz wolne mlewo, wyrąb i warzenie piwa (cztery razy do roku)¹⁹⁴.

PIKÓW

Pierwszy kościół parafialny pw. Trójcy Św. istniał już przed 1604 r. (wspominają o nim akta synodu łuckiego

z 1726 r.). Po odzyskaniu Podola przez Rzeczpospolitą postawiono w tym miejscu ok. 1740 r. drewniany kościół, o którym nie mamy żadnych informacji (założono wówczas metryki parafialne). Nowy murowany z cegły, z kruchtą, zakrystią i skarbcem, wybudowano w nowym miejscu w 1774 r. na koszt książy Antoniego i Zofii z Krasińskich Lubomirskich, kasztelaństwa krakowskich. Znajdowały się w nim cztery ołtarze malowane *al fresco* z obrazami na płótnie; w głównym był obraz Matki Bożej Częstochowskiej ozdobiony sukienką oraz koronami. Czterosłupowa murowana dzwonnica znajdowała się w murze przykościelnego cmentarza. Wisiały w niej trzy dzwony. Fundusz kościelny składał się z wsi Ozarzymówki przynoszącej roczną intratę w wysokości 2182 złp i 16 gr, annuaty z dóbr pikowskich (1500 złp), procentu od sum kościelnych i szpitalnych (227 złp 24 gr), gotowych pieniędzy rocznego przychodu (ok. 3900 złp) oraz naturaliiów¹⁹⁵.

PŁOSKIRÓW

Drewniany kościół parafialny pw. św. Anny istniał przed zajęciem Podola przez Turków. Ze względu na brak dokumentów nie wiadomo, kiedy i przez kogo został ufundowany i postawiony. Ślady pozostawione w źródłach sugerują, że mógł już istnieć w pierwszej połowie XVII w. Po odzyskaniu Podola przez Rzeczpospolitą, w latach 1710–1714 wybudowano z ofiar wiernych, dzięki trosce ks. Bartłomieja Rybickiego, nowy, także drewniany kościół. Reaktywowaną parafię warunkowo uposażył (do czasu odnalezienia poprzedniego aktu fundacji) Tomasz Zamoyski, starosta płoskirowski (akt fundacji wystawił w 1716 r.). Fundusz parafii powiększyła dziesięcina snopowa ze starostwa płoskirowskiego, nadana 3 lutego 1720 przez króla Augusta II Mocnego. W 1830 r. parafia posiadała grunty pod kościołem i zabudowaniami plebańskimi, cmentarz, pola orne dla plebana i poddanych oraz sadybę bracką liczącą ok. 69 morgów. Ze względu na zły

stan budynku w 1801 r. świątynię rozebrano, a nabożeństwa przeniesiono do drewnianej kaplicy wybudowanej obok. Nową murowaną świątynię z dwiema kaplicami, skarbcem i zakrystią wybudowano na przedmieściu, w nowym miejscu. Prace budowlane rozpoczęto w 1808 r., a zakończono – w 1821 r. Budowę prowadzono z funduszy zebranych przez wiernych. Wielki wkład miał Maciej Żurowski, prezes sądu granicznego powiatu łyczowskiego, który ofiarował na „fabrykę kościelną” całą cegłę, drewno na więźbę dachową i gont na pokrycie dachu. Prace organizowali miejscowi księża – bracia Wojciech i Tomasz Turkowscy, pleban i wikariusz. Świątynię konsekrował w 1826 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. W ołtarzu głównym znajdował się obraz św. Anny¹⁹⁶.

196 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 85–85v, 90v–91; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 190, 192; SGKP, t. 9, s. 53.

197 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 282; SGKP, t. 9, s. 533.

RASZKÓW

Murowany kościół parafialny ormiańsko-katolicki pw. św. Kajetana postawiono w 1749 r. na koszt księcia Józefa Lubomirskiego. Konsekrował go w 1791 r. bp Walery Turomanowicz, arcybiskup lwowski. Przy kościele miała także siedzibę parafia dla katolików obrządku łacińskiego¹⁹⁷.

RYBNICA

Murowany z kamienia kościół parafialny pw. św. Józefa wybudowano w latach 1815–1817 na koszt Jana Nepomucena Kożuchowskiego, b. sędziego powiatu bałckiego. Po spełnieniu wszystkich przepisów prawnych parafia została erygowana w 1824 r. (księgi metrykalne prowadzono od 1819 r.), choć fundator nie chciał prezentować żadnego duchownego na plebana (ordynariusz mianował administratora). Wewnątrz był tylko ołtarz główny z obrazem na płótnie przedstawiającym Boże Narodzenie. Na przykościelnym placu znajdowała się drewniana dzwonnica, w której wisiały trzy dzwony, dwa mniejsze i jeden większy. Fundusz kościelny został ustanowiony w 1817 r. Składał się z rocznej annuaty (75 rbs), pola

198 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 284; SGKP, t. 10, s. 61.

199 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 95–95v, 97v; J. Dr Antoni [Rolle], *op.cit.*, t. 2, s. 160–161; S. Jurczenko, *op.cit.*, s. 107–108; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 303–307; J. Mucha, *op.cit.*, s. 185, 187, 190, 191; SGKP, t. 10, s. 336, 337.

ornego (150 morgów), sianożęcia (z 30 morgów łąki) oraz ordynacji z naturaliów przynoszących w sumie 139 rbs i 60 kop. (wydatki roczne na służbę, utrzymanie kościoła i obrobienie pola wynosiły 75 rbs i 50 kop.)¹⁹⁸.

SATANÓW

Murowany kościół w stylu gotyckim, z dwiema kaplicami, wybudowano w latach 1591–1592 na koszt Kostków i Sieniawskich, ówczesnych właścicieli miasteczka. Być może była to już druga świątynia postawiona w miejscu drewnianej, zbudowanej w 1581 r. z fundacji tych samych osób. Uposażyły go 27 czerwca 1592 r. Anna i Katarzyna Kostka. Jeszcze w XVII w. postawiono przy świątyni kaplicę bracką, z ołtarzem dedykowanym Matce Najświętszej. Konsekrowany był w tym samym roku pw. Trójcy Św. przez bp. Pawła Wołuckiego. Około 1665 r. kościół uległ pożarowi. Po ustąpieniu Turków został odbudowany i powtórnie poświęcony przez bp. Stefana Bogusława Rupniewskiego. Około 1741 r. wybudowano drugą kaplicę. W 1817 r. kościół był przebudowany. Postawiono nową fasadę z wieżą, dobudowano skarbiec i zakrystię. Zmieniono poszycie gontowe dachu oraz pobielono ściany zewnętrzne i wewnętrzne. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Trójcy Św. Na przykościelnym cmentarzu stała zaś murowana dzwonnica. Na początku XIX w. fundusz kościelny liczył 700 morgów ziemi, w tym wieś Księdzówkę¹⁹⁹.

SAWRAŃ

Dokument fundacyjny kościoła, jako filii parafii w Bałcie, wystawił w Moskwie 30 marca 1804 r. generał-feldmarszałek Iwan Piotrowicz Sołtykow (oblatowany 13 czerwca 1806 r. do akt ziemskich powiatu bałckiego). Zobowiązał się on do sfinansowania budowy kościoła, domów dla duchownego i służby kościelnej oraz szkoły z mieszkaniem dla nauczyciela. Zabudowania te nigdy nie powstały,

mimo erygowania w 1811 r. parafii, a duszpasterz, służba kościelna oraz nauczyciel mieszkali w domach należących do ekonomii dworskiej (choć protokół wizytacji z 1825 r. zaświadcza, że zgromadzono na nie materiał budowlany). W 1829 r. wybudowano tylko z cegły plebanię krytą słomą. Przed wystawieniem dokumentu fundacyjnego właściciel dóbr w 1803 r. sfinansował budowę tymczasowej kaplicy. Początkowo świątynia miała być zbudowana z drewna, ale po postawieniu słupów nośnych zdecydowano o wypełnieniu konstrukcji cegłą. Słupy wbite w ziemię szybko straciły stabilność, a ściany zaczęły się rozpadać. W protokole wizytacji z 1825 r. odnotowano, że grozi niebezpieczeństwem zawalenia się, „jakoż z sufitu w dwóch miejscach znaczne kawały tynków przy ołtarzu i nad chórem odpadły, i w miejscu tak nieprzyzwoitym, że nie można nie widzieć nieprzyzwoitości”. Stan budynku kazał pomyśleć o postawieniu właściwego kościoła, do czego zobowiązał się jeszcze w 1804 r. I.P. Sołtyków. Zobowiązanie to przeniósł w akcie sprzedaży z 9 lutego 1809 r. na nowego właściciela dóbr sawrańskich Seweryna Rzewuskiego, b. hetmana polnego koronnego. Ten zaś w testamencie majątek zapisał swojemu synowi Wacławowi, równocześnie czyniąc swoją żonę Konstancję z Lubomirskich dożywotnią jego właścicielką. Nowi gospodarze wyznaczyli tylko 2 morgi pola na zbudowanie kościoła, plebanii i pozostałych budynków, nakazali zakupić wspomniane wyżej materiały na zabudowania plebańskie, ale prac nie rozpoczęli, łamiąc w ten sposób warunki transakcji (powodem był sądowy zarząd majątków Konstancji Rzewuskiej jako sposób ich oddłużenia). W początkach 1827 r. stan kaplicy był tak zły, że zebrana 2 lutego 1827 r. komisja, powołana z polecenia władz duchowych i państwowych, zabroniła odprawiać w niej msze i zapieczętowała ją. Nabożeństwa przeniesiono wówczas do dużego pomieszczenia znajdującego się w oficynie pałacu. We wnętrzu kaplicy znajdował się jeden ołtarz, w którym wisiał obraz Niepokalanego Poczęcia „pośledniego pędzla”. Na zewnątrz znajdowała się

200 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 284–298; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 287–289v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 190, 192; SGKP, t. 10, s. 350; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 214–215.

201 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 99–99v, 101v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 301; SGKP, t. 10, s. 664.

niewielka dwusłupowa dzwonnica, na której wisiały dwa małe dzwony. Większy znajdował się w dzwonnicy przy zrujnowanej kaplicy²⁰⁰.

SKAZIŃCE

Drewniany kościół pw. Podwyższenia Krzyża postawiono ok. 1766 r. z fundacji Franciszka Markowskiego, kasztelana sanockiego. Tenże w 1803 r. rozpoczął budowę murowanej świątyni z dwiema kaplicami. Od jego śmierci, w 1806 r. budowę kontynuował jego syn Kazimierz. Prace budowlane zostały ukończone w 1825 r. W 1830 r. kościół nie był jeszcze konsekrowany. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Matki Bożej przyozdobiony srebrną sukienką. Na przykościelnym cmentarzu stała drewniana dzwonnica, w której zawieszono cztery dzwony. W 1806 r. Kazimierz Markowski powiększył fundusz kościelny, tak że liczył on 101 morgów ziemi, w tym 68 morgów gruntów rolnych i 24 morgi łąk²⁰¹.

SMOTRYCZ (DOMINIKANIE)

Pierwszy drewniany kościół pw. Wniebowzięcia NMP i rezydencja misyjna dla dominikanów, pochodzących zapewne z likwidowanego domu w Nowogródku, wybudowali w połowie XIV w. Koratowiczowie. W latach 60. tegoż stulecia erygowano regularny konwent z fundacji księcia Jerzego, rozszerzonej w 1375 r. przez księcia Aleksandra (akt fundacji z 17 marca 1375 r. potwierdzony w akcie lokacji miasta w 1448 r.). Po jego spaleniu, w 1484 r. przez wiele lat świątyni katolickiej w mieście nie było. Dopiero w 1579 r. wybudowano, również drewniany, kościół dedykowany św. św. Mikołajowi i Sebastianowi. Fundatorem kościoła i beneficjum parafialnego był Mikołaj z Brześcia Brzeski, starosta generalny ziem podolskich i starosta smotrycki. Otrzymał na to zgodę od króla Stefana Batorego i bp. kamienieckiego Marcina Białobrzeskiego. Pierwszym plebanem został

Tomasz Gintar, kanonik i oficjał kamieniecki (nominacja z 27 kwietnia 1579 r.). Nie cieszył się on jednak długo beneficjum smotryckim, ponieważ dominikanie upomnieli się o prawa do parafii, przedstawiając dyplom nadania wystawiony przez Koriatowiczów oraz przywilej z 23 października 1487 r. wystawiony przez biskupa kamienieckiego Macieja ze Starej Łomży, z nadaniem odpustu tym, którzy przyczynią się do odbudowy spalonego kościoła w Smotryczu. Po rezygnacji plebana z beneficjum fundator anulował wcześniejszy akt fundacji i wystawił 3 lutego 1586 r. nowy, potwierdzający prawa dominikanów do kościoła i parafii smotryckiej (oblatowany 8 listopada 1664 r. w księgach ziemskich kamienieckich). Prawo dominikanów do prowadzenia parafii potwierdził także ordynariusz kamieniecki. „Kościół, częścią przez nieprzyjaciół, częścią przez czas wszystko niszczący, zdezelowany i zrujnowany”, w połowie XVIII w. został naprawiony i na nowo ozdobiony przez Konstancję z Daniłowiczów 1° Małachowską, 2° Potocką, wdowę po Janie Kantym, kasztelanie braclawskim i staroście smotryckim. Ze względu na zły stan budynku w 1787 r., za rządów przeora Emeryka Szadbera, rozpoczęto budowę nowego murowanego kościoła, z zakrystią, skarbcem i dwoma skarbczykami. „Fabrykę kościelną” prowadzono z funduszy zakonnych, darowizn wiernych oraz hojnej dotacji Potockich. Prace budowlane ukończono i kościół poświęcono 2 października 1721 r., za rządów przeora Serafina Woyciechowskiego. We wnętrzu zbudowano pięć ołtarzy, w głównym, w drewnianej nadstawie, umieszczono obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem ozdobiony srebrną sukienką i koronami. W 1824 r., jak zaświadcza protokół wizytacji, stary kościół nie był jeszcze rozebrany. Nową świątynię konsekrował 10 października 1837 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. Do połowy XIX w. stojący przy kościele klasztor zbudowany był z drewniana (ściany zewnętrzne w technice „pruskiego muru”) i pokryty gontem. Na dziedzińcu klasztornym znajdowały się: drewniana kuchnia z piekarnią i spiżarnią pokryta gontem;

202 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 83–85; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 205–208v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 217–218; SGKP, t. 10, s. 919; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 38–40, 54, 84, 130–133; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 219–222; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 244–246.

203 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 354–355, 358; J. Mucha, *op.cit.*, s. 192; SGKP, t. 10, s. 936.

drewniany karmnik na wieprze; stajnia, wozownia i drewnutnia, drewniane, pod jednym dachem krytym słomą; drewniana szopa; drewniany spichlerz kryty gontem z murowanym podpiwniczeniem²⁰².

SNITKÓW

Pierwszy kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP istniał już w 1732 r. W 1774 r. Dominik Dzierżek, starosta bachtyński, ufundował nową świątynię postawioną z drewna dębowego na kamiennej podmurówce, z babińcem, skarbcem i zakrystią. Wnętrze ozdabiały cztery ołtarze z drewnianymi nadstawami, w głównym wisiał malowany na płótnie obraz Niepokalanego Poczęcia. Drewniana dzwonnica w kształcie wieży, postawiona naprzeciw drzwi wejściowych do kościoła, była zarazem bramą prowadzącą na przykościelny cmentarz. Wisiały w niej cztery dzwony. Fundusz kościelny składał się z sum kapitałowych zapisanych w 1794 r. przez Różę z Lipskich Dzieduszycką, w 1769 r. przez Dominika Dzierżka oraz w 1824 r. przez Piotra Janiszewskiego dobrze zabezpieczonych na dobrach ziemskich. Pleban zarządzał także jurydyką oraz gospodarzył na ziemi funduszowej²⁰³.

SOKULEC (DOMINIKANIE)

Murowany kościół oraz klasztor dominikanów powstał w połowie XVII w. z inicjatywy i funduszy Stanisława Rewery Potockiego, wojewody podolskiego. Został on zniszczony przez Turków. Po odzyskaniu Podola przez Rzeczpospolitą prawie całkowicie odbudowano go z funduszy miejscowego dziedzica Stefana z Rycht Humnickiego, wojewody podolskiego. Była to świątynia jednonawowa, murowana, z kaplicami, zakrystią i skarbcem oraz dzwonnica dostawioną do frontu, pod którą był babiniec z głównym wejściem. Świątynię konsekrował w 1723 r. bp Stanisław z Bezdan Hozjusz, pw. św. Rocha, mimo że prace budowlane, jak zaświadcza protokół wizytacji

z 1824 r., przynajmniej do tego czasu nie zostały ukończone. W kościele znajdowało się sześć ołtarzy z drewnianymi nadstawami. W wielkim umieszczono w 1799 r. łaskami słynący, malowany na desce obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem. Klasztor, murowany, pokryty gontem, zbudowano w latach 1804–1821 na koszt dominikanów. Na zewnątrz znajdowały się zabudowania gospodarcze: drewniana, pokryta słomą piekarnia i kuchnia; stara drewniana stodoła pokryta słomą; drewniana, kryta słomą drewnutnia; drewniane, pokryte mierzwiową słomą szopa i obora; stary, piętrowy, kryty gontem spichlerz; stajnia, masztarnia i wozownia pod jednym dachem krytym słomą; na środku podwórza zaś – murowana piwnica. Klasztor został skasowany przez władze carskie w 1837 r. Parafię przejęło wówczas duchowieństwo diecezjalne²⁰⁴.

²⁰⁴ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 646–647v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 263–266v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 274; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 190, 192; SGKP, t. 11, s. 17; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 222–225; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 247–248.

SOŁOBKOWCE (DOMINIKANIE)

Murowany kościół parafialny pw. św. Józefa postawiono dla dominikanów przed 1648 r. na koszt Jacka Szemberga (Schonberga), komisarza wojska zaporskiego. Przed wojnami kozackimi osiadło przy nim dwóch dominikanów, ale do formalnej erekcji klasztoru nie doszło z powodu braku zgody biskupa kamienieckiego. Kościół został zniszczony przez Turków (zachowały się tylko ściany) i odbudowany w latach 1722–1729 z funduszy Stefana Humieckiego, wojewody podolskiego. Kolejna odbudowa miała miejsce po pożarze w 1790 r. Był to murowany kościół na planie krzyża, z dwoma kaplicami, zakrystią i skarbcem. Wnętrze ozdabiała pięć ołtarzy na ścianach *al fresco* malowanych, w których umieszczono obrazy na płótnie. W wielkim znajdował się obraz Matki Bożej Różańcowej. Na przykościelnym cmentarzu stała murowana dzwonnica, w której zawieszono trzy dzwony. Murowany klasztor, kryty gontem, wystawiono ok. 1770 na planie kwadratu z funduszy zakonnych. Na podwórzu klasztornym znajdowały się: murowana kuchnia z piekarnią pokryta słomą; drewniany spichlerz kryty gontem;

205 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 655–600; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 237–240v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 267; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 187, 190, 192; SGKP, t. 11, s. 58; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 227–229; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 248–249.

206 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 300; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 202–202v, 205v–206; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 190, 1912; SGKP, t. 10, s. 558–559.

drewniana wozownia pokryta słomą oraz drewniana stajnia pokryta słomą²⁰⁵.

STARA SIENIAWA

Pierwszy drewniany kościół powstał ok. 1640 r. Został zniszczony przez Turków. Po powrocie Podola do Rzeczypospolitej nowy kościół parafialny pw. św. Jana Nepomucena ufundował w 1716 r. Adam Mikołaj Sieniawski, kasztelan krakowski. Kolejny, z drewna dębowego na kamiennym fundamencie, z dwiema kaplicami oraz zakrystią i skarbcem, zbudowano na starym zamczysku w 1756 r. na koszt wojewody ruskiego Augusta Czartoryskiego. W protokole wizytacji z 1829 r. zaznaczono, że kościół „dla dawności bliski był ruiny i upadku”. Znajdowały się w nim trzy drewniane ołtarze; w głównym wisiał obraz Matki Bożej Latyczowskiej. Fundusz kościoła składał się z jurydyki, annuaty na utrzymanie plebana, wikariusza i sług kościelnych oraz na światło do kościoła (132 rbs), dziesięciny snopowej, wolnego połowu ryb, wyrębu i mlewa na potrzeby parafii oraz funduszu pieniężnego (ok. 338 rbs). Nową murowaną świątynię, z dwiema kaplicami i wieżą, wzniesiono z funduszy ofiarowanych przez księżniczkę Annę Radziwiłł. Kamień węgielny pod świątynię poświęcił 31 maja 1823 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. Do 1829 r. położono fundamenty i wyprowadzono ściany ponad powierzchnię ziemi. Zgromadzono również materiał (kamień, cegłę i wapno) potrzebne do ukończenia budowy. Prace budowlane i wykończeniowe prowadzono do 1844 r.²⁰⁶

STARA USZYCA

Pierwszy drewniany kościół powstał przed tureckim najazdem. Brak dokumentów spowodował, że na początku XIX w. nie potrafiono określić czasu jego powstania, fundatora oraz kształtu funduszy kościelnych. Po powrocie Podola do Rzeczypospolitej nowy drewniany kościół

pw. Trójcy Św. wybudowano ok. 1707 r. z funduszy Józefa Mierzejewskiego, starosty uszyckiego. Tenże po pożarze w 1742 r. odbudował go w drewnie. On również się spalił w 1790 r. Kolejny, tym razem murowany, z zakrystią i skarbcem, wzniesiono w latach 1809-1816 r. na koszt Anny Witosławskiej i datków miejscowej szlachty, przy wydatnej pomocy bp. Franciszka Borgiasza Mackiewicza. Wnętrze ozdabiał ołtarz wielki, z drewnianą nadstawą, w której umieszczono obraz św. Józefa. W 1829 r., jak zaświadcza protokół wizytacji, nie było jeszcze ołtarzy bocznych, choć przewidziano dla nich miejsce. Na przykościelnym cmentarzu znajdowała się dzwonnica, wsparta na czterech słupach, w której zawieszono były dwa niewielkie dzwony. Pierwszy znany z dokumentów fundusz kościelny ustanowił 1 sierpnia 1742 r. Józef Mierzejewski. Składał się on z gruntu pod kościół, zabudowania plebańskie, dom organisty i ogrody plebańskie oraz gruntu ornego (30 dni orki), łąki (15 dni sianozęcia) dla plebana, annuaty (300 złp), snopowego z trzech wsi starostwa uszyckiego oraz ordynacji w naturaliach, wolnego mlewa i wolnego wyrębu na opał. W 1799 r. parafia utraciła fundusz po nadaniu przez Katarzynę II starostwa uszyckiego Bazylemu Szeremetowi (za własność parafii uznano wówczas grunt pod kościół, zabudowania plebańskie, cmentarz, ogród i sad). Przewlekłe postępowanie sądowe nie przyniosło plebanowi zwrotu majątku. Jak zaznaczył wizytator w 1829 r., pleban, „bez żadnego funduszu zostając, z elemuzyzny ubogo się utrzymuje”²⁰⁷.

²⁰⁷ DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 431v-432v, 435v-436; SGKP, t. 12, s. 858.

STRUGA WIELKA

Murowany z kamienia kościół parafialny, z zakrystią i skarbcem, wybudowano w latach 1814-1818 na koszt Leona Stempowskiego, miejscowego dziedzica. Wnętrze ozdabiały trzy ołtarze, z nadstawami malowanymi na ścianach (główny ozdabiały także sztukaterie). W wielkim znajdowała się rzeźba Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Świętynię konsekrował w 1818 r. bp Franciszek Borgiasz

²⁰⁸ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 413v–414v, 417v–418; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 274; SGKP, t. 11, s. 415.

²⁰⁹ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 230–231, 233; SGKP, t. 11, s. 486.

Mackiewicz pw. Wszystkich Świętych. W tymże roku erygowano parafię, o czym świadczą założone wówczas księgi metrykalne. W 1830 r. na przykościelnym placu wybudowano murowaną dzwonnice, w której zawieszono były trzy dzwony. Fundusz kościelny, ustanowiony 24 maja 1818 r. składał się z morgów pola zapisanych pod kościół, cmentarz, zabudowania plebańskie i ogród, 3600 rbs, z których pleban pobierał rocznie 180 rbs na utrzymanie własne i służby kościelnej oraz wolnego mlewa, wypasu, drewna na opał, 25 pni pszczelich na oświetlenie kościoła z pasieczyskiem, „z warunkiem jednak, aby ono za grunt kościelny nie było uważane”²⁰⁸.

STRZYŻAWKA

Kościół pw. Siedmiu Boleści Matki Bożej, murowany z cegły, wybudowano w latach 1819–1829 kosztem Mikołaja i Emilii z Chołoniewskich Grocholskich, gubernatorstwa cywilnego podolskiego. W 1829 r., jak zaświadcza protokół wizytacji, budynek został ukończony w stanie surowym, miał pokryty blachą dach, ale nie posiadał jeszcze chóru, posadzki, ołtarzy, ambony oraz wyposażenia zakrystii. Nabożeństwa odprawiano od czasu rozpoczęcia budowy w kaplicy znajdującej się przy pałacu Grocholskich. Konsekrowany był w 1838 r. przez bp. Franciszka Borgiasza Mackiewicza. Parafię utworzono w 1827 r. Fundusz kościelny był „szczupły”. Składał się z annuaty na utrzymanie proboszcza (190 rbs) i wikariusza (80 rbs)²⁰⁹.

SUPRŪNKOWCE

Murowany kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, ze skarbcem i zakrystią, wybudowano w 1809 r. na koszt Szymona Ksawerego Szydłowskiego, starosty bolesławskiego. Wnętrze ozdabiały trzy ołtarze. W głównym była drewniana nadstawa z malowanymi na płótnie obrazami Jezusa Miłosiernego i Matki Bożej

Bolesnej, „dobrego pędzla”. W bocznych, nad drewnianymi mensami, wisiały obrazy malowane na płótnie. Od frontu kościoła znajdowała się związana z murem okalającym przykościelny cmentarz murowana dzwonnica, w której zawieszono dwa dzwony. Fundusz kościelny składał się z gruntu ofiarowanego przez fundatora pod kościół, zabudowania plebańskie, szpital, dom organisty, cmentarz i ogrody oraz ziemi ornej (24 morgi), łąki (8 mórg) i annuaty (252 rbs) na utrzymanie kościoła, plebana i organisty²¹⁰.

²¹⁰ DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 406v–407v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 245; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 145; SGKP, t. 11, s. 592.

SZARAWKA (DOMINIKANIE)

Pierwszy drewniany kościół, zarządzany przez duchowieństwo diecezjalne, istniał już w 1583 r. Wówczas parafia uzyskała przywilej urzędzania uroczystych procesji z Najświętszym Sakramentem. Kościół murowany, z wieżą, dwiema kaplicami, zakrystią, dla dominikanów ufundował Jakub z Gawron Pretficz (Pretwicz), wojewoda podolski, starosta trembowelski i właściciel dóbr szarawskich (dokument fundacyjny wystawił w 1607 r.). Przynajmniej do 1734 r. we wnętrzu było sześć ołtarzy z drewnianymi nadstawami. Niestety były tak zniszczone, że w trakcie remontu kościoła zakończonego w 1773 r., sfinansowanego ze składek wiernych, wszystkie zostały usunięte. Zamiast nich ustawiono we wnętrzu pięć ołtarzy, z których wszystkie miały malowane nadstawy, w dwu przypadkach wzbogacone elementami murowanymi. W wielkim ołtarzu, z malowaną nadstawą, znajdował się obraz na płótnie przedstawiający Matkę Bożą z Dzieciątkiem, ozdobiony srebrną sukienką. Kościół konsekrował 12 września 1612 r. bp Walerian Lubieniecki OFMObs, ordynariusz bakowski, pw. Zwiastowania NMP. Pierwszy klasztor murowany powstał równocześnie z kościołem. W 1787 r., ze względu na zły stan budynku, za przeoratu o. Missiorowicza rozpoczęto budować nowy, także murowany. Część wschodnią, piętrową, pokrytą gontem ukończono w 1812 r., za rządów o. przeora

²¹¹ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 171–177; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 282–285v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 293–294; SGKP, t. 11, s. 793; Wołyński [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 242–245; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 249–252.

²¹² DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 360–361, 367v–368; S. Jurczenko, *op.cit.*, s. 108–110; J. Mucha, *op.cit.*, s. 185, 187, 190, 192; SGKP, t. 11, s. 801.

Stanisława Chodakowskiego. Część zachodnią postawiono do wysokości okien, ze względu na źle założony fundament nie została ukończona. W 1822 r. rozebrano stary klasztor. Zabudowania gospodarcze składały się z murowanej kuchni z piekarnią oraz drewnianej lodowni pod jednym dachem przykrytym słomą; murowanej stajni i wozowni, także pod jednym dachem przykrytym słomą. Po upadku powstania listopadowego władze skasowały klasztor, a kościół oddały prawosławnym²¹¹.

SZAROGRÓD

Kościół parafialny pw. św. Floriana, murowany, z dwiema kaplicami, zakrystią i skarbcem, wybudowano w latach 1590-1595 i hojnie uposażono na koszt Jana Zamojskiego, hetmana wielkiego koronnego (akt fundacji z 11 kwietnia 1597 r.); syn jego Tomasz znacznie powiększył fundusz kościelny (akt fundacji z 11 sierpnia 1614 r.). Konsekrowany w 1596 r. przez bp. Pawła Wołuckiego. Uposażenie zostało wydatnie powiększone w 1614 r. przez Tomasza Zamojskiego. Świątynię splądrowali Kozacy i zamienili na karczmę. Po przejściu Podola przez Rzeczpospolitą kościół odbudowano, powiększono i na nowo urządono. Wizytator w protokole powizytacyjnym sporządzonym w 1741 r. zapisał, że nawy boczne, dobudowane wówczas, nie miały jeszcze sklepienia i dachu. W 1829 r. w świątyni było dziesięć ołtarzy z drewnianymi nadstawami. W głównym znajdował się łaskami słynący wizerunek Pana Jezusa Ukrzyżowanego, ozdobiony licznymi wotami. Przy murze cmentarza była dzwonnica wsparta na trzech słupach dębowych, w której wisiały trzy dzwony²¹².

TARNORUDA

Murowaną świątynię wzniesiono w latach 1643-1644 na koszt Katarzyny Sieniawskiej z Kostków i jej męża Adama Hieronima. Konsekrował ją bp Stefan Bogusław Rupniewski pw. Matki Bożej z Góry Karmel. W latach 1748–1754

kościół został przebudowany z funduszy księcia Augusta Aleksandra Czartoryskiego, wojewody ruskiego, i jego żony Zofii z Sieniawskich. Później dobudowano do kościoła dwie kaplice, by wzmocnić konstrukcję budynku. Powtórnej konsekracji świątyni dokonał w 1761 r. bp Adam Orański, biskup pomocniczy diecezji kamienieckiej. Dzięki powtórnej fundacji majątek parafii wzrósł do 183 morgów ziemi ornej oraz 12 morgów łąki. W wielkim ołtarzu znajdował się okrągły obraz Matki Bożej Szkaplerznej ozdobiony srebrną sukienką „marcypanowej roboty”, koronami i licznymi wotami. Poniżej, nad tabernakulum, umieszczono słynący łaskami obraz Pana Jezusa Miłosiernego ozdobiony srebrną koroną cierniową i sukienką oraz napisem: „Ludzie do Ciebie w potrzebach uciekają. Jezu, od Ciebie miłosierdzia czekają. Rok 1773”. W bramie prowadzącej na teren kościelny wisiał wielki dzwon, a trzy mniejsze – w dzwonnicy stojącej obok niej. W 1819 r. sklepienie kościoła zostało wzmocnione czterema ankrami z powodu pęknięć spowodowanych przez trzęsienie ziemi w 1802 r.²¹³

TEPLIK (SZARYTKI)

Pod koniec XVIII w., za zgodą Stanisława Szczęsnego Potockiego, właściciela miasta, staraniem miejscowych katolików, z powodu dużej odległości do kościoła parafialnego w Granowie wybudowano drewnianą kaplicę krytą gontem, bez podłogi. Znajdował się w niej drewniany ołtarz z obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem. W 1825 r. Stanisław Potocki, generał-adiutant cara Aleksandra I, syn Stanisława Szczęsnego, sprowadził do miasta szarytki. Zbudowano dla nich murowany dwupiętrowy klasztor, w którym na piętrze była kaplica z niewielką wieżą. Kaplicę poświęcił 10 września 1825 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz pw. św. św. Stanisława i Katarzyny. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Na dziedzińcu zaś – murowana stajnia i wozownia kryta gontem²¹⁴.

²¹³ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 108–109, 112; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 300–301; J. Mucha, *op.cit.*, s. 187, 190, 192; SGKP, t. 12, s. 195.

²¹⁴ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 3, k. 156–158; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 102, 124v; SGKP, t. 12, s. 300; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 310.

215 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 2, k. 226; DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 539–540; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 312–312v; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 4–4v; SGKP, t. 12, s. 380.

TOMASZPOL

Pierwszą drewnianą świątynię pw. św. Józefa zaczęto stawiać w 1747 r. z fundacji Józefa Potockiego, kasztelana krakowskiego i starosty halickiego. Została ona znacznie zniszczona przez Tatarów. Odbudowę kościoła rozpoczął z własnych dochodów miejscowy pleban Jan Antoni Strzycki, a ukończył w 1775 r. jego następca Ignacy Olszewski. Ze względu na zgnicie podwalin i dolnych części ścian świątynia groziła zawaleniem. W 1812 r. zamknięto ją, a nabożeństwa przeniesiono do kaplicy przebudowanej z domu mieszkalnego. Był w niej ołtarz z obrazem Matki Bożej Szkaplerznej. Przy starym kościele stała drewniana dzwonnica, w której wisiały cztery dzwony. W 1816 r. obok starego kościoła rozpoczęto budować nowy, murowany. Prace finansowali właściciele miasteczka Józef Makary Potocki i jego krewna Róża Potocka, późniejsza właścicielka włości. Do 1821 r. zbudowano całe ściany kościoła, z fontem, prezbiterium i zakrystią. Ze względu na rozpad małżeństwa Róży z Antonim Potockim oraz zwiążanie się właścicielki wsi z Władysławem Grzegorzem Branickim, łowczym cesarstwa rosyjskiego, jak zapisał wizytator w 1829 r., właściciele wsi „około kościoła nie mogli chodzić”. Mimo wielokrotnych monitów plebana i biskupa kamienieckiego ściany kościoła, niezadaszone i nieprzykryte, stały do 1836 r. Dopiero wówczas kolatorka podjęła prace wykończeniowe, które trwały do 1841 r. Świątynię konsekrował 15 sierpnia 1841 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. Pierwotną fundację kościelną w Tomaszpolu ustanowił Józef Makary Potocki, starosta halicki, w 1787 r. Na utrzymanie plebana i wikariusza ofiarował annuatę (1500 złp), 30 morgów pola ornego oraz pasieczysko, wolny wyrąb na opał i wolne mlewo, zabezpieczonych na miejscowych dobrach²¹⁵.

TUCZKÓW

216 DAChmO, f. 685, op. 2, sp. 22,
k. 750-753.

Katolicy mieszkający w mieście otrzymali w 1825 r. pozwolenie na wybudowanie swojej świątyni. Z powodu braku środków prac nie rozpoczęto. Dopiero w 1828 r. zakupiono za 1921 rbs dom leżący blisko dowództwa twierdzy izmaiłowskiej. Przebudowano go na niewielką kaplicę pw. Niepokalanego Poczęcia NMP oraz mieszkanie dla proboszcza. Księgi metryczne zaprowadzono w 1827 r.²¹⁶

TULCZYN (DOMINIKANIE)

Pierwsza drewniana świątynia w mieście została wzniesiona przez Kalinowskich przy rynku miejskim przed 1604 r. Przed 1620 r. ówczesny właściciel dóbr Walenty Aleksander Kalinowski z Husiatynia, starosta łyczowski i kamieniecki, zamierzał sprowadzić do miasta dominikanów. Zamyśl ten doprowadził do skutku ok. 1638 r. jego syn Adam, starosta barski. Na fundację wyraził zgodę ówczesny prowincjał Jakub Dominik Potocki i biskup kamieniecki Bogusław Radoszewski. Uposażenie klasztoru, bliżej dziś nieznanne, było znaczne, skoro konwent na utrzymanie prowincjała płacił największą sumę w ówczesnej prowincji ruskiej. W 1648 r., tuż po wybuchu powstania Chmielnickiego, Kozacy pod wodzą Krzywonosą napadli na klasztor, zabudowania zniszczyli, a wszystkich dziewięciu mieszkających wówczas w konwencie zakonników wymordowali. Po ustąpieniu Turków, ok. 1750 r. Franciszek Salezy Potocki wystawił dominikanom nowy drewniany kościół. W 1811 r. zniszczył go pożar. Już jednak wcześniej dominikanie zdecydowali, że wybudują nowy kościół i klasztor w dogodniejszym miejscu, na Nowym Mieście. Na mocy komplanacji zawartej w 1787 r. pomiędzy dominikanami, reprezentowanymi przez prowincjała o. Pałuskiego, a Stanisławem Potockim plac przy rynku wraz zabudowaniami dominikańskimi miał przejść na własność Mieczysława Potockiego. Poświęcenie

217 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 406–412; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 314–362; L. Królik, *op.cit.*, s. 143; SGKP, t. 12, s. 611–613; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 254–259; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 252–256.

kamienia węgielnego przez bp. Feliksa Pawła Turskiego i rozpoczęcie prac miało miejsce 12 maja 1786 r. Budowę świątyni pw. Wniebowzięcia NMP, z kopułą na bębnie, dwiema wieżami (nieukończone), dwiema zakrystiami, czterema kaplicami ukończono w 1817 r. (nie powstała również projektowana ozdobna fasada). Nie sprawiono także wyposażenia wnętrza. Powstały zaledwie z gipsu zarysy pięciu ołtarzy, wielkiego i czterech bocznych w kaplicach. Nad mensą ołtarza głównego zawieszono niewielki obraz włoski przedstawiający zdjęcie Pana Jezusa z krzyża. Drewniana dzwonnica na słupach dębowych została zbudowana w 1823 r. przed kościołem, z pieniędzy bractwa. Dwuczęściowy, piętrowy, murowany, pokryty gontem klasztor ukończono w 1817 r. Obok kościoła i klasztoru nie było prawie żadnych innych zabudowań. Plac klasztorny, gdzie powinny być postawione oficyny i inne zabudowania gospodarcze, był pusty (fundatorzy nie wydzielili i nie ogrodzili placu pod nie). Na gruntach klasztornych wybudowano tylko z drewna i przykryto gontem stajnię i wozownię oraz dwie drewnutnie. W 1832 r. klasztor został skasowany i wraz z kościołem przekazany prawosławnym. W 1835 r. zabrany kościół został powtórnie konsekrowany przez abp. Cyryła i dedykowany Bożemu Narodzeniu. Na starym cmentarzu znajdował się również murowany kościół pw. św. Stanisława z dwiema kaplicami i trzema ołtarzami; główny poświęcony był Bożemu Ciału. Kościół ten stał się siedzibą parafii po zabraniu przez władze kościoła dominikanów²¹⁷.

TYNNA

Pierwszy drewniany kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP i św. Elżbiety postawiono ok. 1590 r. na koszt Wojciecha Humieckiego, podstolego kamienieckiego i rotmistrza królewskiego. Został on całkowicie zniszczony przez Turków. Nową murowaną świątynię, z wieżami, kaplicami, babińcem, skarbcem i zakrystią, wybudowano w 1717 r. z funduszy Stefana Humieckiego,

województwa podolskiego, i jego żony Katarzyny z Zaluskich z Krasnowa. Konsekrował ją 10 października 1717 r. bp Stefan Bogusław Rupniewski. W 1784 r. odnowiono ją i ozdobiono dziełami sztuki dzięki trosce ks. K. Horkiewicza. We wnętrzu znajdowało się dziewięć ołtarzy ozdobionych sztukateriami i obrazami na płótnie „kształtnymi i przyzwoitymi”. W wielkim ołtarzu, mozaikowanym i ozdobionym sztukateriami, znajdował się łaskami słynący obraz Matki Bożej. Cmentarz przykościelny otoczony był parkanem. W czterech rogach placu stały cztery okrągłe kaplice, z ołtarzami malowanymi na ścianie, poświęconymi czterem ewangelistom. Od wschodu, przy cmentarnym parkanie stała murowana dzwonnica, w której „w framugach przelotnych” zawieszono trzy dzwony, czwarty wisiał „między słupami”. Fundusz kościelny składał się z dziesięcin snopowych z folwarków miasta Tynna, z dóbr wsi Tarnawy Wielkiej, Tarnawki i Tomaszówki oraz z połowy wsi Karabczyowki i Miasecznej (rocznie 715 rbs)²¹⁸.

218 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 421v–422; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 253–254; J. Mucha, *op.cit.*, s. 188, 190, 192; SGKP, t. 12, s. 715–717.

TYWRÓW (DOMINIKANIE)

Pierwszy kościół został wybudowany ok. 1569 r., najprawdopodobniej z fundacji ówczesnych właściciela miasteczka Kleszczowskich. Osada została całkowicie zniszczona w trakcie wojen kozackich i tureckich. Fundatorem nowego kościoła został Jan Michał Kalityński, chorąży braclawski (akt fundacji z 3 listopada 1742 r., oblatowany w księgach winnickich 7 lutego 1744 r.). Powstanie nowego kościoła związane było ze stwierdzeniem przez komisję biskupią, powołaną przez ordynariusza kamienieckiego Franciszka Antoniego Kobielskiego, cudowności obrazu Matki Bożej Częstochowskiej, znajdującej się we dworze fundatora (przywiózł go z Częstochowy w 1739 r.). Opiekować się obrazem i kościołem mieli dominikanie. Po ich przyjeździe do miasta postawiono dla nich w 1746 r. tymczasowy drewniany kościółek i rezydencję (rozebrano je po ukończeniu murowanej

219 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 338; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 363–373v; L. Królik, *op.cit.*, s. 146; SGKP, t. 12, s. 730–731; Wołyńskiak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 259–262; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 256–258.

220 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 209–209v, 210v–211; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 14v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 188, 192; SGKP, t. 12, s. 790–792.

świętyni). Budowę murowanego kościoła, z dwiema kaplicami, dwiema wieżami, zakrystią i skarbcem, rozpoczęto w 1752 r. (akt erekcyjny z 10 marca 1751 r., roborowany w księgach winnickich 12 lutego 1771 r.). Zakończono ją w 1760 r. Część prac sfinansowano z ofiar zebranych wśród wiernych przez dominikanów. We wnętrzu świątyni postawiono osiem ołtarzy różnej wielkości. W wielkim, z murowaną nadstawą, umieszczono malowany na płótnie łaskami słynący obraz Matki Bożej Częstochowskiej ozdobiony srebrnymi sukienkami i koronami. Świątynię konsekrował w 1841 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz p.w. św. Michała Arch. Murowany z cegły, piętrowy, kryty gontem klasztor powstał w tym samym czasie co kościół. Na dziedzińcu klasztornym postawiono murowaną, krytą słomą stajnię i wozownię oraz murowany, pokryty czerepicą spichlerz z murowanym podpiwniczeniem. Księgi metryczne prowadzono od 1753 r.²¹⁹

UŁANÓW

W 1615 r. istniał już drewniany kościół ufundowany przez Pawła Uchańskiego. Kolejny, także drewniany, z kruchtą, zakrystią i skarbcem, p.w. Przemienienia Pańskiego wystawił w 1731 r. Józef Czosnowski. Był on remontowany w latach 1776, 1801 i 1816. Mimo tych prac zły stan budynku doprowadził od przeniesienia 7 czerwca 1827 r., za zgodą ordynariusza, parafialnych nabożeństw do murowanej kaplicy cmentarnej ukończonej w tymże roku dzięki staraniom plebana Wojciecha Borkowskiego. W kaplicy były dwa drewniane ołtarze; w głównym znajdował się obraz Pana Jezusa Ukrzyżowanego, przeniesiony ze starego kościoła. Obok kaplic stała drewniana, oparta na czterech słupach dzwonnica, w której zawieszono trzy różnej wielkości dzwony. Fundusz parafii określony przez dokument erekcyjny wystawiony w 1817 r. był niewielki. Składały się na niego: annuata na utrzymanie plebana (90 rbs) i organisty (18 rbs), grunt orny (54 morgi) i łąki (12 morgów) przynoszące 33 rbs dochodu²²⁰.

WIERZBOWIEC

Pierwszą drewnianą świątynię pw. św. Michała Arch. wybudowano w 1607 r. z fundacji króla Zygmunta III Wazy. Została ona zniszczona w trakcie panowania tureckiego. Po zwrocie Podola Rzeczypospolitej odbudowano ją lub przebudowano ok. 1752 r. (od tego roku zaczęto prowadzić księgi metryczne). W 1798 r. świątynię tę zniszczył pożar. Nowy murowany kościół, z zakrystią i skarbcem, powstał w latach 1802-1816 z funduszy parafian, dzięki staraniom ks. Mikołaja Starzyńskiego, miejscowego plebana. W trakcie budowy nabożeństwa odbywały się w tymczasowej drewnianej kaplicy. Kościół konsekrował w 1829 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz pod dawnym tytułem, „lecz od ludu powszechnie, dla słynącego łaskami obrazu Matki Boskiej pod tytułem tejże Matki Boskiej Nawiedzenia, jest uważany”. We wnętrzu były trzy ołtarze, główny z drewnianą nadstawą, w którym znajdował się wspomniany wyżej obraz Matki Najświętszej z Dzieciątkiem, ozdobiony złotymi koronami. Pozostałe dwa ozdabiały obrazy umieszczone we wnękach muru. W bramie wejściowej na cmentarz przykościelny, sklepionej i powiększonej o trzy arkady, wisiały dzwony. Parafia należała do jednej z najbiedniejszych w diecezji. Po zajęciu tych ziem przez Rosję i zmianie właścicieli ziemskich przepadły prawie wszystkie dawniejsze fundusze płynące z dziesięcin, a ziemię orną odebrali nowi nabywcy. To, co zostało przy parafii w 1829 r., przyniosło 12 rbs dochodu. Długotrwałe sądowe dochodzenie praw wynikających z fundacji przyniosło parafii nowy przydział gruntów, ale były to ziemie „po większości złożone z niepożytecznych krzaków, kamieni i dróg” (z przyznanych ok. 58 dziesięcin ziemi do uprawy nadawało się 70 morgów)²²¹.

WINNICA (DOMINIKANIE)

Pierwszy murowany kościół dominikański, z woli fundatora Stefana Czerlenkowskiego, postawiony został

²²¹ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 6, k. 177; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 440v-441v, 442v, 445-445v; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 188; SGKP, t. 13, s. 403.

ok. 1624 r. w Czerlenkowie, nowym miasteczku założonym przez niego, na gruntach wsi Siedliszcze, poniżej Winnicy, nad Bohem. Po śmierci fundatora, w porozumieniu z jego spadkobiercami, ze względu na niedogodność fundacji dominikanie przenieśli się do Winnicy, w której w 1630 r. postawili drewniany kościół pw. Zwiastowania NMP i rezydencję. Zobowiązali się tylko wobec właścicieli Czerlenkowa, że będą obsługiwali znajdujący się w mieście kościół. W czasie powstania Chmielnickiego, w 1648 r. kościół w Winnicy został całkowicie zniszczony. Co prawda odbudowano go dość szybko, ale przed 1700 r. uległ powtórnemu zniszczeniu, tym razem przez Tatarów. Po raz trzeci odbudowano go na początku XVIII w. na koszt Michała Kaletynowskiego. Ponieważ drewniana świątynia w połowie tego stulecia była już w złym stanie, rozebrano ją i rozpoczęto budowę murowanego kościoła i klasztoru. Prace budowlane trwały od 1758 do 1761 r. Finansowali je Michał i Anna z Radziwińskich Grocholscy. Świątynię konsekrował 4 marca 1761 r. bp Antoni Erazm Wołłowicz. W 1803 r. na prośbę kapituły dominikańskiej (11 września) bp Jan Dembowski wydał dekret (25 września) o przeniesieniu parafialnych nabożeństw do kościoła dominikanów. Biskup formalnie nie powierzył funkcji plebana przeorowi, a jedynie mianował go komendantem generalnym, zachowując odrębność obydwu stanowisk (zwykle formalnym plebanem winnickim był jeden z kanoników kapituły katedralnej mający prawo do pobytu w klasztorze). W kościele dominikańskim znalazły się obrazy i sprzęt kościelny przeniesiony z dawnego klasztoru jezuitów, będący własnością parafii winnickiej. Murowany z cegły piętrowy klasztor kryty gontem zbudowano w tym samym czasie co kościół. Na dziedzińcu klasztornym postawiono: murowaną stajnię i wozownię z izbą dla stajennych, pod jednym dachem pokrytym gontem; otwartą szopę pokrytą gontem; drewniany, kryty gontem spichlerz oraz murowane dwa „sklepy” (piwnice) kryte gontem. W 1832 r. władze carskie skasowały klasztor, rok

później przekazując budynki klasztorne wraz z kościołem Cerkwi prawosławnej²²².

WINNICA (KAPUCYNI)

Według tradycji zakonnej Ludwik Kalinowski, starosta winnicki, nie chciał przyjąć od Mikołaja Potockiego, starosty kaniowskiego, pieniędzy jako zadośćuczynienia za znieważenie. Przeznaczył je na ufundowanie klasztoru kapucynów. O tym zamiarze starosta powiadomił listownie 23 czerwca 1744 r. kustosa polskiej kustodii kapucynów o. Hugolina Zimmerhakla. We wrześniu tegoż roku przybyli do Winnicy dwaj kapucyni, aby wybrać miejsce pod przyszły kościół i klasztor. O pozytywnym dokonaniu tej czynności powiadomili kustosa listem wysłanym 2 października 1744 r. z Kowalówki, rezydencji fundatora. Dnia 18 października 1744 r. o. Hugolin wystosował list do Kalinowskiego, informując go o przyjęciu fundacji. W listopadzie kapucyni oraz fundator poprosili ordynariusza łuckiego bp. Franciszka Antoniego Kobielskiego o zgodę na fundację i wybudowanie kościoła wraz z klasztorem kapucynów. Odpowiedź przyszła w lutym następnego roku, nie taka jednak, jakiej oczekiwali. Biskup poinformował fundatora, że życzy sobie, by ten najpierw postawił w mieście kościół farny. Życzenie to wsparł kanclerz wielki koronny Andrzej Stanisław Załuski. Starosta nie wzbraniał się podjąć budowy kolejnego kościoła, ale w liście do ordynariusza zaznaczył, że oczekuje od niego wsparcia w fundacji kościoła farnego. Ostatecznie biskup zrezygnował ze swojego warunku i polecił 9 maja 1745 r. oficjałowi braclawskiemu Adamowi Pawłowskiemu wmurować kamień węgielny, nie rezygnując z dalszych starań o wybudowanie fary. Po uzyskaniu formalnej zgody kapituły łuckiej, 14 września 1745 r. dokonano poświęcenia kamienia węgielnego (biskup wydał zgodę na fundację klasztoru 14 grudnia 1746 r.). We wrześniu 1746 r. do miasta przybyli pierwsi kapucyni, a prace budowlane rozpoczęto 1 października

222 DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 384v; DAChmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 241–241v; SGKP, t. 13, s. 556; L. Królik, *op.cit.*, s. 142; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Wykaz klasztorów...*, s. 264–270; *idem*, *Zniesione kościoły...*, s. 258–261.

²²³ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 184–203; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 52–57; P.R. Jankiewicz, *op.cit.*, s. 314–323; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 271–277.

²²⁴ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 133, k. 581–586; SGKP, t. 13, s. 874.

1746 r. Była to pierwsza tymczasowa rezydencja zakonna, do której przenieśli się zakonnicy z zamku winnickiego (kaplicę poświęcono 1 lipca 1747 r.). W maju 1748 r. rozpoczęto budowę fundamentów kościoła. Mimo trudności związanych z brakiem wykwalifikowanych murarzy oraz wapna prac nie przerwano. Budowę ukończono w 1760 r. Kościół konsekrował 18 lutego 1761 r. bp Antoni Wołłowicz pw. Matki Bożej Anielskiej. W kościele postawiono osiem ołtarzy z drewnianymi nadstawami. W wielkim znajdował się obraz Matki Bożej Anielskiej. Klasztor postawiony w tym samym czasie co kościół był dwukondygnacyjny, murowany z cegły, z dwiema kondygnacjami piwnic, kryty gontem. Zabudowania gospodarcze składały się z murowanego browarku pokrytego gontem; murowanych i pokrytych gontem rzeźni (z lodownią pod nią), wozowni, kuźni, stajni, sieczkarni; murowanej, pokrytej gontem szopy; blichu z drewnianą szopą na kociołek do wytopu wosku; murowanych, pokrytych gontem oficyn z mieszkaniem dla substytuta, woskobojnią (miejscem do bielienia świec) i wołownią oraz murowaną oranżerią pokrytą gontem²²³.

WOŁKOWIŃCE (KAPLICA)

Pierwszą drewnianą świątynię pw. Podwyższenia Krzyża wybudowano w 1790 r. Nowy murowany z cegły kościół, z niewielką zakrystią i skarbcem, postawiono w latach 1821–1857 z ofiar wiernych, dzięki staraniu Antoniego Czerkawskiego. Wnętrze zdobiły trzy ołtarze. W wielkim znajdował się słynący cudami obraz Pana Jezusa²²⁴.

WOŃKOWCE (FRANCISZKANIE KONWENTUALNI)

Pierwszy drewniany kościół pw. św. Antoniego ufundowała ok. 1630 r. Zofia z Zamiechowa Tyszkiewiczowa, wojewodzina trocka, o czym wspomina jej testament sporządzony 8 września 1643 r. (oblatowany 16 lutego 1635 do akt konsystorza lwowskiego). Niewiele później,

bo w 1643 r., rozpoczęto wznosić z kamienia murowany kościół, z zakrystią, skarbcem i dwiema kaplicami, z funduszy Samuela Zygmunta Zamiechowskiego, właściciela dóbr, i jego żony Krystyny z Potoka (o czym wspomina fundator w testamencie z 7 stycznia 1643 r., oblatowanym 23 maja 1771 w księgi grodzkie w Kamieńcu Podolskim). Nie wiadomo, w jakim stanie była budowa kościoła w 1672 r. oraz jakie zniszczenia przyniosło panowanie tureckie, ale zgodnie z zapisem protokołu wizytacji przeprowadzonej 7 stycznia 1737 r. przez prowincjała o. Patrycego Brodowskiego, budynek uznany był za nieukończony z winy miejscowych przełożonych. Zapewne jednak mury były przykryte dachem, a wewnątrz wyposażone w niezbędny sprzęt, skoro Kozacy, którzy napadli na kościół tuż przed Wielkanocą 1734 r., zabrali cenniejsze wyposażenie, zniszczyli ołtarze, sprofanowali Najświętszy Sakrament i zabrali z ołtarza głównego obraz Matki Bożej Częstochowskiej, który zwrócili na polecenie pułkownika Iwana Gałagana. O funkcjonowaniu kościoła i parafii świadczą również księgi metrykalne, prowadzone od 1717 r. Budowę kościoła uznano za zakończoną w 1780 r. (nigdy nie ukończono planowanej fasady kościoła). W tymże roku, 1 czerwca, świątynię konsekrował bp Kryspin Cieszkowski, lwowski biskup pomocniczy, pw. Matki Bożej Anielskiej. Prace wykończeniowe prowadzono na koszt Józefa Humieckiego, kasztelana kamienieckiego. We wnętrzu było pięć ołtarzy z drewnianymi nadstawami. W głównym umieszczono wspomniany obraz Matki Bożej. Drewniany klasztor został rozebrany w 1744 r., by zrobić miejsce nowemu, także drewnianemu, postawionemu z fundacji wspomnianego wyżej Józefa Humieckiego. W latach 1829-1832 na miejscu rozebranej oficyny wzniesiono przy kościele nowy murowany klasztor, ale nie ukończono go do 1840 r. Do rozpoczęcia jego budowy przyczynił się w znacznym stopniu miejscowy dziedzic Ludwik Czerkas. Drewniane zabudowania gospodarcze, kryte słomą, składały się ze stajni, wozowni i spichlerza oraz murowanej piwnicy²²⁵.

225 DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 697-699v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 77-81, 89-91v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 255-256; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 190, 192; SGKP, t. 13, s. 937; SGKP, t. 15, cz. 2, s. 703; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 267-268.

226 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 357–363; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2–2v; L. Królik, *op.cit.*, s. 146; SGKP, t. 13, s. 956.

227 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 236–236v, 38v; SGKP, t. 13, s. 959; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 215–216.

WORONOWICA

Murowany kościół parafialny, z kaplicą, zakrystią i skarbcem, pw. św. Michała Arch. rozpoczęto wznosić w 1784 r. z fundacji Franciszka Ksawerego Grocholskiego, miecznika wielkiego koronnego (akt fundacji z 28 czerwca 1784 r., zatwierdzony 6 września 1784 r. dekretem wydanym w konsystorzu braclawskim). Prace dokończył w 1793 r. syn fundatora Jan Nepomucen, starosta trembowelski. Wnętrze zdobiły trzy ołtarze malowane *al fresco* na ścianie. Konsekwował go w 1836 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz. Fundator ofiarował na utrzymanie plebana i wikariusza sumę 20 tys. złp, z których pleban pobierał 1200 złp rocznej prowizji. Ponadto miał fundator wydzielić parafii grunt pod futor, folwark i ogród, ale do tego nie doszło (1797 r.)²²⁶.

WOROSZYŁÓWKA

Drewniany kościół pw. św. Mateusza Ap., z kruchtą, zakrystią i skarbcem, wybudowano w 1776 r. na koszt Mateusza Bąkowskiego, stolnika halickiego. Parafię erygowano rok później. We wnętrzu stały trzy drewniane ołtarze; w głównym wisiał obraz Pana Jezusa Milatyńskiego ozdobiony srebrnym paskiem i sercem. Na przykościelnym cmentarzu znajdowała się dzwonnica w formie kaplicy, z zawieszonymi trzema dzwonami. Fundusz kościelny złożony był z annuaty dla plebana (300 złp) i organisty (50 złp), dziesięciny snopowej (przynoszącej 1550 złp) oraz ordynacji w naturze²²⁷.

ZALEŹCE

Pierwszą murowaną świątynię wzniesioną w 1648 r. na koszt rodziny Zaleskich zniszczyli Turcy. Drewniany kościół wystawiono w latach 1718–1719 z fundacji Piotra i Jana Peplowskich (Geradzowskich). Nowy, również drewniany, na kamiennej podmurówce wybudowano

w latach 1791-1794 na koszt Jana Komarnickiego, miejscowego dziedzica. W ołtarzu głównym znajdował się obraz Pana Jezusa Miłosiernego. Na cmentarzu przykościelnym stała drewniana słupowa dzwonnica, na której zawieszono trzy dzwony. Świątynię konsekrował w 1794 r. bp Adam Stanisław Krasiński, dedykując ją Wniebowzięciu NMP. Na początku XIX w. parafia uposażona była zgodnie z pierwotnym zapisem fundacyjnym. Majątek parafii stanowiły grunty, na których stał kościół wraz z plebanią oraz gdzie znajdowały się cmentarz, zabudowania gospodarcze, jurydyka, ogrody i sady, a także 96 morgów pola ornego i 25 morgów lasu²²⁸.

228 DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 42-42v, 43v-44; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 230; J. Mucha, *op.cit.*, s. 192; SGKP, t. 14, s. 329.

ZAMIECHÓW

Drewniany kościół parafialny, z murowanym skarbcem i drewnianą zakrystią, pw. Trójcy Św. wybudowano w 1749 r. na koszt Józefa de Rychty Humieckiego, kasztelana kamienieckiego (akt fundacji zapisany w kamienieckich aktach ziemskich 7 listopada 1749 r.). Wnętrze jego ozdabiała pięć ołtarzy. Nowy, murowany, z kaplicami, zakrystią i skarbcem, postawiono w latach 1808-1820 z funduszy zapisanych testamentem przez ks. Franciszka Salezego Ławskiego, kanonika kamienieckiego i plebana zamiechowskiego. Konsekrował go w 1841 r. bp Franciszek Borgiasz Mackiewicz pw. św. Jana Nepomucena. W ołtarzu głównym była drewniana nadstawa z obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem. W kaplicach bocznych stały cztery ołtarze, także z drewnianymi nadstawami ozdobionymi obrazami malowanymi na płótnie. Obok bramy wejściowej prowadzącej na przykościelny cmentarz znajdowała się murowana dzwonnica, w której wisały trzy dzwony. Pierwotny fundusz kościelny, poza ziemią pod kościół i inne zabudowania kościelne, obejmował 10 tys. złp na utrzymanie plebana, wikariusza i kościoła oraz wolny wyręb, mlewo, warzenie wódki i miodu na potrzeby plebanii. W późniejszych latach został on powiększony o 18 złp zapisanych przez bp. Mikołaja

²²⁹ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 449v–450; DAŻO, f. 178, op. 51, sp. 3, k. 48v–49; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 273; SGKP, t. 14, s. 369.

²³⁰ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 103–103v, 106v–107; SGKP, t. 14, s. 484.

Dembowskiego, Antoniego Jareckiego, podczaszego parnawskiego, i ks. Franciszka Salezego Ławskiego. W 1829 r. kapitał ten przyniósł 279 rbs dochodu²²⁹.

ZAWALIJKI

Kościół parafialny pw. Opatrzności Bożej postawiono z cegły w latach 1810–1815 z fundacji Kaspra Bratkowskiego, chorążego, miejscowego dziedzica. Dokument erekcyjny wystawił on dopiero w 1826 r., w którym zapisał na utrzymanie plebana naturalia pochodzące z kolatorskiego majątku. Dodatkowo pleban pobierał rocznie 151 rbs i 109 kop. od 1830 zapisanych przez kolatora i innych ofiarodawców. Służba kościelna wypłacana była z kasy kolatora. W 1830 r. nie był jeszcze konsekrowany, a jedynie poświęcony i dopuszczony do kultu indultem ordynariusza. W ołtarzu głównym znajdował się wizerunek Chrystusa Ukrzyżowanego. Na parafialnym cmentarzu była czworokątna murowana dzwonnica, w której zawieszono dwa niewielkie dzwony. Parafię erygowano w 1815 r. (od tego roku prowadzono księgi metrykalne)²³⁰.

ZBRZYŻ (KAPUCYNI)

Miasteczko założone w XVII w. przez Stanisława Lancorońskiego, starostę skalskiego, należało pierwotnie do parafii w Skale Podolskiej. Pierwszą drewnianą kaplicę pw. św. św. Antoniego i Jana Nepomucena oraz okalający ją cmentarz ufundował w 1741 r. Adam Tarło, generał major wojsk koronnych i starosta skalski, z żoną Salomeą Mierzejewską. W 1743 r. oni także podjęli decyzję o sprowadzeniu do miasta kapucynów. Na początku 1744 r. kustosz polskiej kustodii o. Hugolin Zimmerhakl przyjął fundację. Po wybraniu przez zakonników miejsca na kościół i klasztor kustosz i fundator w trakcie audycji poprosili ordynariusza kamienieckiego o zgodę na osiedlenie się kapucynów w Zbrzyżu. Biskup Mikołaj Dembowski, zgodnie z poleceniem soboru trydenckiego,

wydał 3 kwietnia 1744 r. obwieszczenie zapowiadające nową fundację. Wobec braku sprzeciwu dziesięć dni później biskup wydał pozwolenie na fundację, podpisane 22 kwietnia 1744 r. Tarłowie. Jeszcze w tym samym roku postawiono obok istniejącej kaplicy drewnianą rezydencję, w której zamieszkali zakonnicy (uroczyste otwarcie domu i wprowadzenie do kaplicy Najświętszego Sakramentu miało miejsce 1 sierpnia 1744 r.). Kamień węgielny pod budowę klasztoru poświęcił 14 czerwca 1749 r. o. Konstanty Meliński, ówczesny przełożony, a kamień węgielny pod kościół – bp Mikołaj Dembowski 23 kwietnia 1753 r. Była to jednonawowa świątynia z dwoma rzędami sześciu kaplic, chórem zakonnym, dwiema zakrystiami i skarbcami. Po śmierci Adama Tarły (6 marca 1770 r.) prace budowlane kościoła i klasztoru postępowały wolniej ze względu na opieszałość w przekazywaniu środków przez jego spadkobierców. Zakonnicy ze zbieranych przez siebie składek zdołali dokończyć budowę klasztoru (do nowej siedziby przenieśli się 1 listopada 1781 r.). Budowę kościoła ukończono dzięki pomocy Franciszka Strzałkowskiego, starosty skalskiego i szambelana królewskiego, męża Marianny z Ilińskich Tarło, dziedziczki części dób zbrzyjskich. Uroczyste wprowadzenie się do nowej świątyni nastąpiło 31 października 1790 r. Starą kaplicę rozebrano, a w jej miejscu wybudowano w 1784 r. mniejszą, pod takim samym tytułem, jako kaplicę cmentarną (poświęcił ją 20 października 1803 r. o. Jan Gruchalski, miejscowy gwardian i proboszcz). Kościół konsekrował 15 września 1801 r. bp Jan Dembowski pw. Wniebowzięcia NMP. Wnętrze kościoła ozdabiało siedem ołtarzy z drewnianymi nadstawami z wspaniałymi obrazami Łukasza Smuglewicza. W 1783 r. erygowano tutaj parafię. Murowany z cegły klasztor był dwukondygnacyjny i podpiwniczony, pokryty gontem. Zabudowania gospodarcze składały się z drewnianej, krytej gontem kuźni; murowanych, pod jednym dachem, piekarni i siczekarni; murowanych, pod jednym dachem krytym słomą, drewnutni, wozowni, stajni oraz

²³¹ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 22, k. 206–209v; DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 30, k. 64–65; P.R. Jankiewicz, *op.cit.*, 366–377; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 231; SGKP, t. 14, s. 533; Wołyńskiak [J.M. Giżycki], *Zniesione kościoły...*, s. 277–279.

²³² DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 46–46v, 47v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 204; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 188, 190; SGKP, t. 14, s. 622.

drewnianego chlewu; murowanego browarku krytego gontem do warzenia miodu i piwa; murowanej szopy na powozy krytej słomą i gontem; drewnianego spichlerza na podmurówce; oranżerii pokrytej gontem oraz blichu pokrytego gontem (miejsce, gdzie bielono wosk i wyrabiano świece). W 1831 r. klasztor kapucynów został zniesiony, a rok później kościół oddano prawosławnym na cerkiew parafialną²³¹.

ZIŃKOWCE

Murowany kościół pw. Podwyższenia Krzyża Św. postawiony w pierwszej połowie XVII w. z funduszy biskupa kamienieckiego został zniszczony przez Turków. Odbudowano go i uposażono w 1718 r. z funduszy bp. Stefana Bogusława Rupniewskiego, który go w 1721 r. konsekrował. Parafię erygowano w 1696 r. W 1796 r. jej zarząd oddano trynitarzom kamienieckim. W ołtarzu głównym znajdował się wizerunek Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Fundusz kościoła był ubogi, składał się z niewielkiej jurdyki oraz sumy 300 rbs zapisanych w 1799 r. przez Skalską, z której rocznie pleban otrzymywał 10,5 rbs za odprawienie pięciu czytanych mszy św.²³²

ZIŃKÓW

Zapewne drewniany kościół parafialny pw. Trójcy Św. wybudowano w 1450 r. na koszt Piotra Odrowąza, podstolego krakowskiego i wojewody podolskiego. Murowany, jak sugeruje Serhij Jurczenko, został wybudowany w latach 20. lub 30. XVII w. przez Sieniawskich. W czasie wojen kozackich kościół został zniszczony, ale zachowały się przechowywane przy katedrze kamienieckiej ołtarz oraz przedmioty ze skarbca kościelnego (relacja z 1665 r.). Po wojnach tureckich kościół został w 1708 r. gruntownie odnowiony z fundacji Adama Mikołaja Sieniawskiego, hetmana wielkiego koronnego, kasztelana krakowskiego i starosty generalnego ruskiego (później zwrócił on

wieś parafii). Tenże sprowadził i osadził przy odnowionym kościele trynitarzy, którzy jednak po jego śmierci (1726 r.) z nieznanych powodów opuścili miasto. Świętynię konsekrował w 1758 r. bp Adam Wojna Orański. Stan jej widocznie nadal wymagał prac naprawczych, skoro w 1778 r. dokonano powtórnej konsekracji. Przeprowadził ją bp Kasper Cieciszowski, ówczesny koadiutor biskupa kijowskiego. Ze względu na zły stan konstrukcji i budynku prace renowacyjne kontynuowano również w pierwszych dziesięcioleciach XIX w., za rządów plebana Antoniego Dąbrowskiego, a później koadiutora Łukasza Pawłowskiego. W ołtarzu głównym był obraz Trójcy Św. Na przykościelnym cmentarzu stała drewniana dzwonnica na czterech słupach, w której zawieszono dzwony. W 1830 r. parafia posiadała 4145 morgów ziemi, włączając w to grunty pod zabudowę, łąki i nieużytki²³³.

ŻENISZKOWCE (KAPLICA)

Drewnianą kaplicę wybudowano w 1819 r. z fundacji Sierakowskich. Wnętrze zdobiły trzy ołtarze, w wielkim znajdował się obraz Matki Bożej Częstochowskiej. Należała do parafii w Wońkowcach²³⁴.

ŻWANIEC

Pierwsza świątynia katolicka powstała w mieście na początku XVII w. Po ustaniu okupacji tureckiej znajdowały się tam dwa parafialne kościoły katolickie. Łacinnicy gromadzili się na nabożeństwa w drewnianym kościele pw. św. Krzyża, wzniesionym w 1740 r. staraniem zmarłego w 1739 r. bp. Franciszka Kobielskiego, z dotacji Marii Józefy, żony Augusta III. Parafia ormiańska miała siedzibę przy murowanym kościele pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, wybudowanym także w 1740 r. z fundacji Wawrzyńca Lanckorońskiego, starosty stopnickiego (akt fundacji z 6 listopada 1744 r.). Obydwa kościoły spłonęły w czasie konfederacji barskiej. Świątyni łacińskiej nie

²³³ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 152–153, 158; DACHmO, f. 717, op. 2, sp. 4, k. 18–19; S. Jurczenko, *op.cit.*, s. 112; SGKP, t. 14, s. 620; T.M. Trajdos, *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu...*, s. 150–152; Wołyniak [J.M. Giżycki], *Notatka...*, s. 54–56.

²³⁴ DACHmO, f. 685, op. 2, sp. 22, k. 703–707v; SGKP, t. 14, s. 776.

²³⁵ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 50–50v, 52v–53; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 209–210; J. Mucha, *op.cit.*, s. 186, 188, 192; SGKP, t. 14, s. 872.

²³⁶ DACHmO, f. 685, op. 4, sp. 31, k. 459–460, 460v, 462–462v; W. Marczyński, *op.cit.*, t. 1, s. 246–252; J. Mucha, *op.cit.*, s. 192; SGKP, t. 14, s. 871.

odbudowano. Ze względu na niewielką liczbę Ormian mieszkających w mieście w 1769 r. przeniesiono parafię łacińską do podnoszonego z ruin kościoła ormiańskiego. Przynajmniej do początku XIX w. świątynia była siedzibą obydwu parafii katolickich. Przy froncie kościoła stały dwie wieże, z których jedna pełniła rolę dzwonnicy. Po lewej stronie ołtarza znajdowały się zakrystia i skarbiec. W wielkim ołtarzu zaś – obraz Niepokalanego Poczęcia NMP. Odbudowany kościół konsekrował w 1791 r. arcybiskup lwowski obrządku ormiańskiego Jakub Walerian Tumanowicz²³⁵.

ŻWAŃCZYK

Drewnianą świątynię parafialną, z dwoma kaplicami, zakrystią i skarbcem, wybudowano w 1796 r. na koszt Kazimierza Lipińskiego, podkomorzego podolskiego (akt fundacji z 20 czerwca 1796 r., oblatowany 18 października 1799 r. w sądzie głównym guberni podolskiej). Konsekrował ją w 1797 r. bp Wacław Hieronim Sierakowski pw. Wniebowzięcia NMP. Wewnątrz kościoła znajdowało się pięć ołtarzy: główny, dwa boczne w nawie oraz dwa w kaplicach. Wszystkie posiadały drewniane nadstawy z obrazami. W wielkim wisiał obraz Wniebowzięcia NMP, „przyzwoicie odmalowany”. Na przykościelnym cmentarzu była drewniana słupowa dzwonnica, w której zawieszono dwa dzwony. Fundusz kościelny składał się z ziemi pod kościół, cmentarz, zabudowania plebańskie z sadem i ogrodem, dom organisty z ogrodem oraz łąki (12 morgów), a także sum zapisanych przez Kazimierza Józefa Lipińskiego (6 tys. złp), Antoniego Witosławskiego (2 tys. złp) i Jana Bogusza (5 tys. złp), przynoszących rocznie ok. 97 rbs dochodu. Ponadto pleban pobierał ze skarbu żwańczykowskiego annuatę w wysokości 90 rbs z sum zapisanych przez fundatora oraz ordynację za należności wyznaczone przez fundatora, a także wolny wyręb i wolne mlewo²³⁶.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA NIEDRUKOWANE

Archiwum Krakowskiej Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (AKK)
b. sygn., Acta visitationis generalis Dioecesis Camenecensis Podoliae...
anno salutis 1777-mo, die 11-ma mensis Augusti inchoatae in anno
vero sequenti 1778 peractae et finitae.

Państwowe Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim
(DACHmO)

sygn. f. 717, op. 2, sp. 1, Rapporta różne Kamienieckiego Rzymsko-
-Katolickiego Konsystorza oraz Dziekanów i innych Xięży Diecezji
Kamienieckiej przychodzące w Roku 1808.

sygn. f. 717, op. 2, sp. 2, Papiery różne Przychodzące do Kancellarii
Zadwornej, [1804].

sygn. f. 717, op. 2, sp. 3, Żórnal Odchodzących Dzieł z Kancellarii
Zadwornej w Roku 1807.

sygn. f. 717, op. 2, sp. 4, Raporta przybyłe w R[ok]u 1806 do Kancellarii
Zadwornej.

sygn. f. 717, op. 2, sp. 6, Żurnal wychodzących Expedycyi z Kancellarii
Zadwornej Jaśnie Wielmożnego Biskupa Kamienieckiego Borgiasza
Mackiewiczza w Roku 1811.

sygn. f. 685, op. 2, sp. 2, Wizyty dekanalne [diecezji kamienieckiej w]
1825 Roku.

sygn. f. 685, op. 2, sp. 3, [Wizyty dekanalne diecezji kamienieckiej
w 1826 roku.]

sygn. f. 685, op. 2, sp. 4, [Wizyty dekanalne diecezji kamienieckiej
w 1827 i 1828 roku.]

sygn. f. 685, op. 2, sp. 22, Wizytacyjne opisanie kościołów za 1844 rok.

sygn. f. 685, op. 2, sp. 133, Wizytacyjne Opisanie Wszystkich Kościołów
Diecezji Kamienieckiej Za 1862 rok.

sygn. f. 685, op. 4, sp. 6, Protokół Czynności Konsystorza Generalnego
Rzymsko-Katolickiego Kamienieckiego w Roku 1799.

sygn. f. 685, op. 4, sp. 7, [Wizytacyjny opis kościołów dekanatu bra-
cławskiego z lat 1799–1823.]

sygn. f. 685, op. 4, sp. 21, [Wizytacyjne opisanie kościołów zakonnych
diecezji kamienieckiej, 1823–1824.]

sygn. f. 685, op. 4, sp. 22, [Wizytacyjne opisanie kościołów zakonnych
diecezji kamienieckiej, 1824.]

sygn. f. 685, op. 4, sp. 23, [Wizytacyjne opisanie kościołów parafialnych
diecezji kamienieckiej, 1824.]

sygn. f. 685, op. 4, sp. 30, Wizyty Metropolitalne czternastu Klasztorów
z roku 1829.

sygn. f. 685, op. 4, sp. 31, [Wizytacyjne opisane kościołów i klasztorów z lat 1829–1830.]

Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO)
sygn. f. 178, op. 4, sp. 1, [Dokumenty przychodzące do kancelarii za-
dwornej bp. Kaspra Cieciszowskiego, 1793–1799.]

sygn. f. 178, op. 51, sp. 3, Opisania Kościołów Parafialnych, 1797.

sygn. f. 178, op. 51, sp. 4, Acta Decanatus Dubnensis Congreg[ati]o-
n[um] Dec[ana]l[iu]m ab A[nn]o 1796.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Bolesław z Ukrainy [Liwski J.B.], *Kościół latycowski „Tygodnik Ilu-
strowany”* 1860, 1, nr 29, s. 255–256.

*Directorium horarum canonicarum et missarum pro Dioecesi Luceoriae
et Żytomiriensi in annum Domini bissextilem MDCCCLXXI*, 1871
anno confectum, Kioviae 1871.

*Directorium horarum canonicarum et missarum pro Dioecesi Luceoriae
et Żytomiriensi in annum Domini MDCCCLXXII*, 1872 *anno con-
fectum*, Kioviae 1872.

*Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae
in annum Christi MDCCCXIII...*, Berdicov [1813].

*Directorium officii Divini diaecesis Camenecensis in Podolia ac ecclesia-
rum in Bessarabia in annum Christi communem MDCCCXXX...*,
Luceoriae [1829].

Marczyński W., *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guber-
ni podolskiej z rycinami i tapparemi*, t. 1, Wilno 1820.

Przeździecki A., *Podole, Wołyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasów*, t. 1,
Wilno 1841.

*О бытіи въ Россіи для исповѣдающихъ Римскую вѣру шести Діо-
цезіямъ; о содержаніи Архієпископа, Епископовъ и при нихъ
Суффрагановъ и Оффиціаловъ Генеральныхъ; о переносѣ на
апелляцію дѣлъ изъ Консисторій; о зависимости чиновъ и долж-
ностей церковныхъ, а также Семинарій и школъ от Архієреевъ;
о запрещеніи принимать или помѣщать Иностранныхъ Ду-
ховныхъ; о именованіи Архієпископа Могилевскаго Митропо-
литомъ; о пребываніи его и о неимѣніи ему сношеній съ Ино-
странными землями, безъ дозволенія Верховной власти*, 28 IV 1798
(№ 18.504) [w:] *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ
1649 года*, vol. 25: 1798–1799, Санкт Петербургъ 1830, s. 222–224.

*О назначеніи границъ Губерніямъ: Новороссійской, Кіевской, Минской,
Волынської, Подольской и Малороссійской, и о паздѣленіи ихъ
на уѣзды* [w:] *Полное собраніе законовъ Россійской имперіи съ
1649 года*, vol. 24: *Съ 6 ноября 1796 по 1798*, Санкт Петербургъ
1830, s. 706–709.

- О новомъ раздѣленіи Государства на Губерніи, 12 XII 1796 г. (№ 17.634) [w:] Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 24: Съ 6 ноября 1796 по 1798, Санкт Петербургъ 1830, s. 229–230.
- О принятій присяги отъ жителей вновь присоединенныхъ къ Россіи отъ Польши, при послѣднемъ ея раздѣленіи, областей; объ устройствѣ оныхъ на основаніи Учрежденія о Губерніяхъ и объ установленіи Таможенъ, также пограничной цѣпи и стражи на новой граянищѣ, 1 V 1795 г. (№ 17.323) [w:] Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 23: Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 691–692.
- О учрежденій Волынской и Подольской Губерній первой изъ 13, а послѣдней изъ 12 уѣздовъ, 5 VII 1796 г. (№ 17.352) [w:] Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 23: Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 727–728.
- О штатахъ Оренбургской, Подольской и Волынской Губерній, 19 VII 1804 Оренбургской, Подольской и Волынской Губерній, 19 VII 1804 г. (№ 24.404) [w:] Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 28: 1804–1805, Санкт Петербургъ 1830, s. 455–456.
- О штатахъ Оренбургской, Подольской и Волынской Губерній, 19 VII 1804 Оренбургской, Подольской и Волынской Губерній, 19 VII 1804 г. (№ 24.404) [w:] Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 44, вып. 2: Книга штатовъ. Отдѣленіе III и IV [1801–1808], Санкт Петербургъ 1830, s. 40–42.
- Объ оставленіи изъ бывшихъ въ присоединенныхъ къ Россіи Областяхъ разныхъ Уніатскихъ Епархій Архіепископства Полоцкаго и Епископствъ Вржесткаго и Луцкаго; и о распространеніи указа о Епархіяхъ Римской вѣры и на Уніатовъ, 28 IV 1798 (№ 18.503) [w:] Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 25: 1798–1799, Санкт Петербургъ 1830, s. 222.
- Объ учрежденій для Римскаго исповѣданія въ Губерніяхъ: Минской, Волынской, Подольской, Брацлавской и Вознесенской двухъ Епархій, под наименованіемъ Пинской и Латичевской, 6 IX 1795 г. (№ 17.379) [w:] Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 года, vol. 23: Съ 1789 по 6 ноября 1796, Санкт Петербургъ 1830, s. 761–762.

OPRACOWANIA

- Abraham W., *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w r. 1661*, t. 1, Lwów 1912, s. 1–39.

- Bania Z., Wiraszka M., *Kamieniec Podolski – miasto legenda. Zarys dziejów urbanistyki i architektury od czasów najdawniejszych do współczesności*, Warszawa 2001.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym–Lublin 1991.
- Białkowski L., *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920.
- Bujak F., *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa 1920.
- Boudou A., *Stolica Święta a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 1, Kraków 1928.
- Chachaj J., *Łacińskie szkoły parafialne na terenie metropolii lwowskiej w epoce nowożytnej*, Lublin 2005.
- Dr Antoni J. [Rolle], *Zameczki podolskie na kresach multańskich. Kamieniec nad Smotryczem*, t. 1–2, Warszawa–Kraków 1880.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, L. Grzebień (oprac.), Kraków 1996.
- Flaga J., *Udział zakonów w duszpasterstwie parafialnym około roku 1772*, „Roczniki Humanistyczne” 1979, 27, z. 2, s. 107–147.
- [Gaworzewski J.], *Zgromadzenie Księży Misjonarzy w Polsce. Okres I: 1651–1864 [w:] Księga pamiątkowa trzechsetlecia Zgromadzenia Księży Misjonarzy (1625–17/IV–1925)*, Kraków 1925, s. 66–132.
- Iwnicki K., *Katedra w Kamieńcu*, Warszawa 1930.
- Jankiewicz P.R., *XVIII-wieczne klasztory kapucyńskie na Ukrainie*, Kraków 2014.
- Jurczenko S., *Jednonawowe kościoły na Podolu z końca XVI i pierwszej połowy XVII w. [w:] Sztuka Kresów Wschodnich*, t. 3, J.K. Ostrowski (red.), Kraków 1998, s. 107–119.
- Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, H.E. Wyczawski (red.), Kalwaria Zebrzydowska 1985.
- Kłoczowski J., *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku [w:] Kościoł w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, J. Kłoczowski (red.), Kraków 1969, s. 483–730.
- Królík L., *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, M. Dębowska (oprac.), Biały Dunajec–Ostróg 2017.
- Król-Mazur R., *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.
- Kula E., *Organizacja i funkcjonowanie szkoły podwydziałowej w Kamieńcu Podolskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2016, 25, s. 621–633.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (1868–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1970, 20, s. 253–374.

- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Mucha J., *Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 roku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1983, 30, z. 4, s. 61–284.
- Nagielski M., *Piotr Potocki, wojewoda braclawski – Hektor kamieniecki*, „Wiek Stary i Nowy” 2020, t. 15 (20), s. 42–60.
- Prusiewicz A., *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów–Warszawa 1915.
- Rosowski W., *Duchowieństwo w Winnicy w świetle spisu ludności z 1795 r.*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2010, 94, s. 275–286.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski (red.), Warszawa 1880–1902.
- Smora [Giżycki J.M.], *Z przeszłości obydwóch Zgromadzeń w zaborze rosyjskim*, cz. 5: *Seminaria dyecezalne pod zarządkiem Księża Misjonarzy*, „Roczniki Obydwóch Zgromadzeń Św. Wincentego a Paulo” 1913, 19, nr 3, s. 226–249.
- Szczepaniak J., *Diecezja kamieniecka ok. 1830 r.*, t. 1: *Katalog kościołów i kaplic oraz duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego*, Kraków 2019.
- Szczepaniak J., *Diecezja kamieniecka ok. 1830 roku – parafie i dekanaty, kościoły i kaplice*, „Analecta Cracoviensia” 2015, 47, s. 151–180.
- Szczepaniak J., *Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne)*, „Textus et Studia” 2016, 2, nr 4 (8), s. 63–106.
- Szlezzynger P.S., *Dawny kościół parafialny w Dzygówce na Braclawszczyźnie (Ukraina)*, „Ochrona Zabytków” 1999, 51, nr 1, s. 54–60.
- Trajdos T.M., *Kościół katolicki na średniowiecznym Podolu [w:] Kościoły chrześcijańskie na Podolu*, T.M. Trajdos (red.), Warszawa 2015, s. 11–168.
- Trajdos T.M., *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2014, 141, z. 2, s. 315–337.
- Trajdos T.M., *Parafie katolickie na średniowiecznym Podolu*, „Україна в Центральньо-Східній Європі” 2003, 3, s. 101–116.
- Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka (oprac.), A. Gąsiorowski (red.), Kórnik 1998.
- Waclaw z Sulgostowa [Nowakowski E.], *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, Kraków 1902.
- Wanat B.J., *Zakon Karmelitów Bosych w Polsce. Klasztory karmelitów i karmelitanek bosych 1605–1975*, Kraków 1979.

- Wanat B.J., *Życie i działalność karmelitów bosych w diecezji kamieniecko-podolskiej w latach 1622–1866* [w:] *Pasterz i twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana ks. bp. Janowi Olszańskiemu, ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim*, Kraków–Kamieniec Podolski 2001, s. 323–356.
- Wołyniak [Giżycki J.M.], *Notatka o niektórych naszych siedzibach trynitarskich*, Kraków 1912.
- Wołyniak [Giżycki J.M.], *Wykaz klasztorów dominikańskiej prowincji ruskiej*, cz. 2, Kraków 1923.
- Wołyniak [Giżycki J.M.], *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej)*, „Nova Polonia Sacra” 1928, 1, s. 1–312.
- Zagórski A., *Życie religijne na Podolu w epoce wczesnonowożytnej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2004, 6, s. 97–116.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 2: *Kolegia i domy założone w pierwszej dobie rządów Zygmunta III (1588–1608)*, Kraków 1904.
- Zharuk O., *Posługa duszpasterska Ojców Bernardynów w Jarmolińcach na przełomie XVIII i XIX w.*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 2018, 27, s. 235–256.
- Коржик С., *Летичівський замок: погляд крізь віки*, „Науковий вісник «Межибіж»” 2016, № 1, s. 64–71.
- Калініч Т.Д., *Зміни територіального устрою Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.*, „Проблеми історії України XIX – початку XX ст.” 2006, 7, vol. 12, s. 222–229.
-